

Jan van den Broek

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

Aantekeningen voor een voordracht voor de Historische vereniging Winshem en Het Groninger Landschap, gehouden in zalencentrum 'de Hoogte' te Obergum

10 december 2015

Vooraf

De gegevens en inzichten die in deze voordracht vóór de pauze werden gepresenteerd zijn het resultaat van een breed onderzoek naar de geschiedenis van – vooral – het centrale deel van Groningerland, waarvoor vele oude teksten werden en nog altijd worden bestudeerd.

Het onderzoek was in beginsel bedoeld ter onderbouwing van de documentatie die ik wilde publiceren naar aanleiding van een bus-excursie die ter gelegenheid van de Dag van de Groninger Geschiedenis 2013 heeft plaatsgevonden. De route liep door de middeleeuwse ontginningen van Duurswold en het Centrale Woldland. Het was mijn bedoeling om een beschrijving van de hoofdroute te maken en daaraan enkele nevenartikelen toe te voegen die ik in gedachten ‘zijpaden’ noemde. De meeste oude teksten die ik voor dit onderzoek nodig had zijn in de vorm van afschriften in allerlei verzamelbanden bewaard gebleven en de beschrijvingen ervan zijn al sinds jaar en dag in inventarissen en catalogi opgenomen. De inhoud van deze teksten is in de studies over de ontwikkeling van de Groninger waterstaat en het landschap echter nauwelijks terug te vinden. Het viel me op dat er bronnen zijn die helemaal nooit zijn gebruikt, en dat er daarnaast teksten zijn die weliswaar zijn bekeken en ook in studies genoemd worden, maar hooguit zijn gebruikt om er een paar losse gegevens uit te halen. De rest van de inhoud, die mij van veel wezenlijker belang leek, is nooit benut.

Dit lijkt vreemder dan het is. Ik heb er al vaker op gewezen dat het lezen en interpreteren van oude waterstaatkundige teksten een veeleisende bezigheid is. De teksten zijn vrijwel alleen in afschriften overgeleverd waarvan de kwaliteit te wensen overlaat. Je weet dus niet zeker of dat wat er staat ook in het origineel heeft gestaan. Het lijkt er in veel gevallen op dat ook degenen die de afschriften hebben gemaakt niet begrepen wat ze aan het overschrijven waren. Dat heeft verschillende oorzaken: de teksten dienden ter oplossing van problemen waarvan de kopiïst geen voorstelling meer had, de originelen ervan zijn in een later minder goed begrepen taal (Oudfries of Latijn) geschreven geweest, en sommige namen van partijen, stukken land of watergangen waren ook eeuwen geleden al niet meer thuis te brengen.

Alles bij elkaar is het geen wonder dat ook moderne onderzoekers alleen datgene uit deze raadselachtige bronnen benutten wat ze menen te begrijpen. Wie echter nieuwsgierig genoeg is en ook de nodige tijd heeft, kan ook uit de onbegrepen stukken tekst nog heel wat interessants peuren. Sterker, na het lezen en vergelijken van deze teksten en hun verschillende versies, en het bekijken van oude en nieuwe kaarten begonnen geleidelijk de puzzelstukjes in elkaar te vallen. Het leggen van de puzzel is nog lang niet af, maar de uitnodiging om in Winsum een voordracht te houden was voor mij een goede aanleiding om te laten zien wat ik al heb.

Het spreekt voor zich dat tijdens een voordracht niet alles tot in detail besproken, voldoende beargumenteerd en met bewijzen gestaafd kan worden. Degenen die op 10 december 2015 in Obergum in de zaal zaten en de onderstaande aantekeningen onder ogen krijgen, zullen merken dat hier veel meer staat dan ik getoond en verteld heb. Maar ook wat hier volgt is nog veel te beknopt. Ik hoop de gelegenheid te krijgen om het verhaal te zijner tijd in zijn geheel te presenteren.

Groningen, 11 december 2015

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

- 1 **Inleiding**
- 2 Delf en Deel
- 3 Het 'Centrale Woldland'
- 4 Het Winsumerzijlvest
Pauze
- 5 Strijd om Winsum (1581)

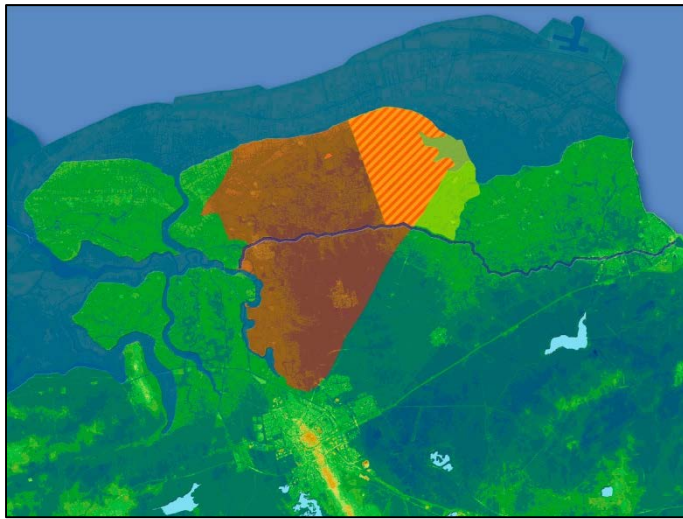
Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze (2011)

In januari 2012 heb ik ook een voordracht gehouden in Obergum. Toen ging mijn verhaal over het landschap en kon ik aansluiten bij mijn boekje *Een kronkelend verhaal. Nieuw licht op de oude Hunze*, dat in het najaar van 2011 was verschenen.

De zijlen van 1323 (?)

Ik heb toen onder meer verteld over een poging van het convent van Essen en enkele anderen uit het Gorecht om zijlen te leggen in de Hunze bij Schilligeham.

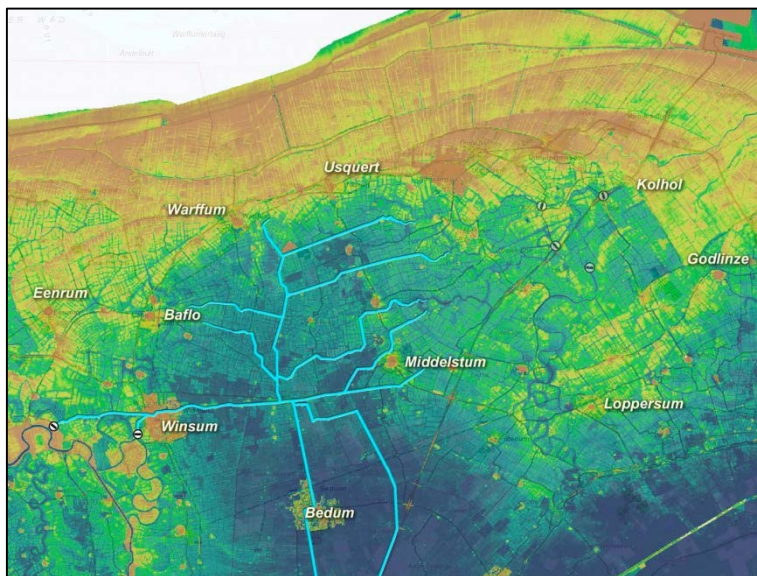
Winsumer- en Oosterniezijlvest

Roodachtig: het oude Winsumerzijlvest

Geel: het zuidelijke deel van het Oosterniezijlvest

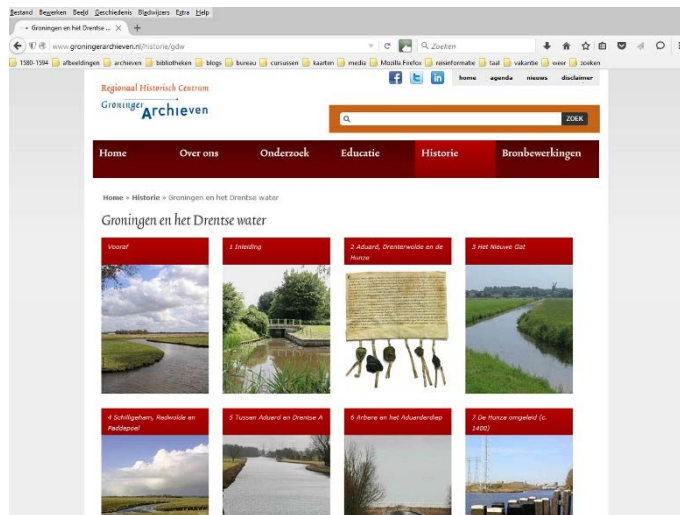
Rood-geel gestreept: het in het Winsumerzijlvest ingelaten deel van het Oosterniezijlvest

Daarbij kwam ook de inlating aan de orde van het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest in 1457. De inlating van deze hoger gelegen landen veroorzaakte een verscherping van de waterproblematiek voor de lager gelegen gebieden die van oudsher deel uitmaakten van het Winsumerzijlvest. Deze gebieden hadden het al moeilijk. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de inlating van de Breeksterpolder onder Westerwijtwerd in het Kardingermaar ('pending bij de Doetil', 1456).

De Schaphalsterzijl gelegd

De toevloed van 'hogelandster water' werd na de inlating van 1457 opgevangen door het in westelijke richting doortrekken van het Winsumerdiep en de bouw van de Schaphalsterzijl.

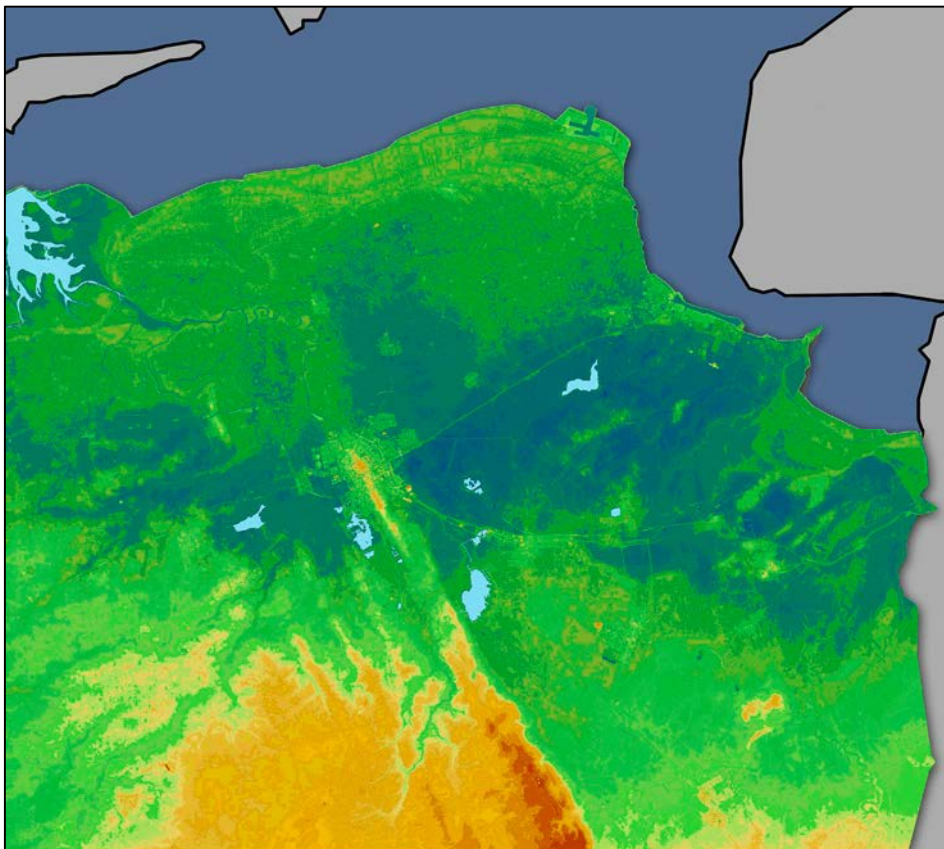
‘Groningen en het Drentse Water’ op de website van RHC Groninger Archieven

Na die tijd heb ik dit materiaal verder uitgewerkt voor de cursus *Groningen en het Drentse water*. Alles is nu raadpleegbaar via de website van de Groninger Archieven.

Het webadres is: <http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw>.

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

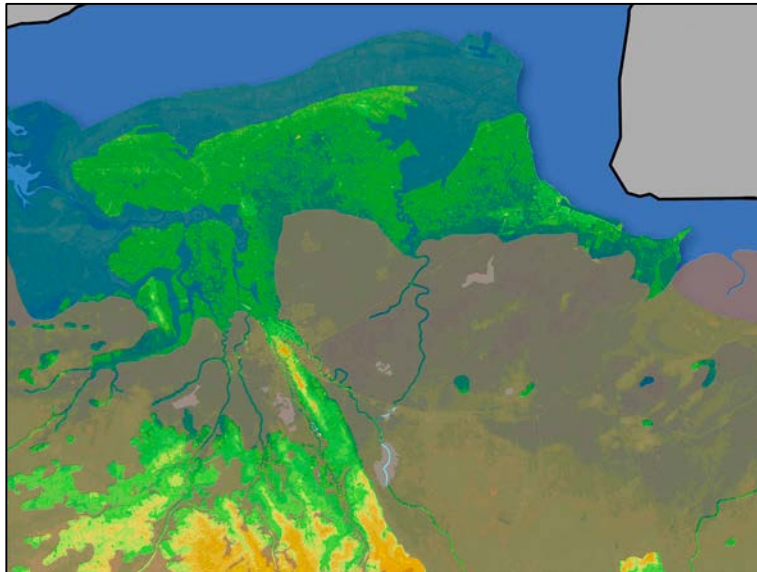
- 1 Inleiding
- 2 Delf en Deel**
- 3 Het 'Centrale Woldland'
- 4 Het Winsumerzijlvest
Pauze
- 5 Strijd om Winsum (1581)

Hoogtekaart van
Noordoost-
Nederland, gebaseerd
op het AHN

De laagten tussen het Drentse pleistoceen en de hoge kwelders zijn bedekt geweest met veen. Dat veen is in de middeleeuwen ontgonnen en verdwenen.

Rond 900 of misschien al wel eerder begon de bevolking te groeien. Op de oeverwallen en de wierden was te weinig ruimte om voedsel te produceren voor iedereen.

Veengebieden in de 10^e eeuw

Om die reden trokken mensen vanaf de kweldergebieden en de wierden naar het veengebied ten zuiden ervan. Ze deden dat niet alleen vanaf de rand van het veen, maar ook via bestaande natuurlijke waterlopen of via speciaal voor dit doel gegraven sloten. Ik zal daarvan aanstonds enkele voorbeelden laten zien.

In het veen werden ontwateringssloten gegraven en ging men rogge telen. Het landschap onderging hierdoor ingrijpende veranderingen.

- Door het graven van ontwateringssloten kwam hemelwater versneld los uit het veengebied. Eerder werd dat als door een spons vastgehouden.
- Door de ontwatering daalde het bodemniveau in het veenland en door de blootstelling van het veen aan de zuurstof in de lucht (oxidatie) werd dit proces nog verder versneld.

Het eerstgenoemde effect trad ook in chronologische zin als eerste op. Toen de mensen in de venen aan het graven en ploegen gingen, begon het water vanuit die gebieden naar het kwelderland toe te stromen. Daar raakte het, samen met het uit Drenthe afkomstige rivierwater, opgesloten tussen het hoge veen en de hoge kwelders.

Om het kwijt te raken groef men afwateringskanalen. In de bronnen komen we die tegen als Delf en Deel.

Ben Westerink vergeleek onlangs in *Stad en Lande* het Dokkumer Grootdiep in Dongeradeel met de Delf in Groningerland en wees op de overeenkomst tussen de situaties in Dongeradeel en Fivelgo.¹

In beide streken is een baai dichtgeslibd en zijn de rivieren die daarin uitmondden door middel van een kanaal afgeleid. In Dongeradeel gaat het om de Paesens die via het Dokkumer Grootdiep naar de Lauwerszee is afgeleid, in Fivelingo hebben we de Fivelboezem en de Fivel, waarvan het water via de Delf naar de Eems is gaan stromen.

¹ Ben Westerink, 'Als twee druppels water. Het Groninger Fivelingo en het Friese Dongeradeel', in: *Stad en Lande*, jrg. 24 nummer 3, 17-22.

Door Ben Westerink

Als twee druppels water

Het Groninger Fivelingo en het Friese Dongeradeel

In hun ontstaan, in gebruikneming door de mens en nederzettingvormen, vertonen de landschappen ten oosten en ten westen van de Lauwers nogal wat parallellen. Ben Westerink onderzocht deze overeenkomsten.

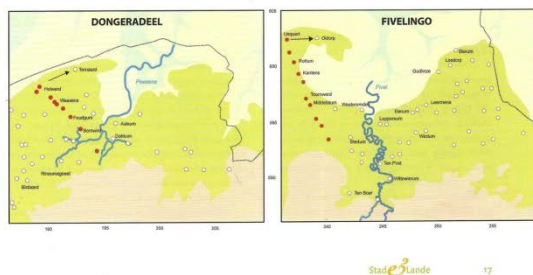
Hoewel Groningers en Friezen soms een eigen duiding van de werkelijkheid hebben, vertonen beide bevolkingsgroepen toch opvallende overeenkomsten. Neem nou het landschap. De wijze waarop deze noorderlingen hun cultuurlandschap hebben vormgegeven, getuigt juist van

zeer veel eendracht. Zo vertoont het Friese Achtkarpsen sterke overeenkomsten met het landschap aan de overzijde van de Lauwers: het Groninger Zuidelijk Westerkwartier.¹ Maar er zijn meer markante voorbeelden te vinden. In dit artikel aandacht voor de ontstaansgeschiedenis van de landschappen West-Fivelingo en Oost-Dongeradeel.²

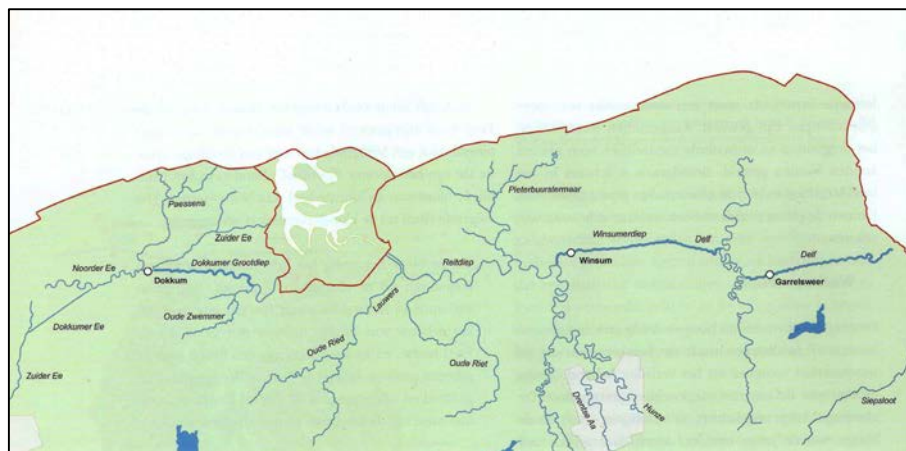
Fivelingo en Dongeradeel

Zowel van Fivelingo als van Dongeradeel is het landschap ontstaan toen er kwelders langs de Waddenkust ontstonden. Afbeelding 1 toont dat beide gebieden omstreeks het begin van de jaartelling al intensief werden bewoond.³ In beide landschappen zien we een deltavormige riviermonding die gevoed wordt door een veenriviertje. In Dongeradeel is dat de Paesens; in Fivelingo de Fivel.

Abb. 1. Fivelingo en Dongeradeel omstreeks 100 na Chr. Gesloten rode cirkels: wierden ontstaan langs de westtoer van de borssens. Open cirkels: de overige, toen reeds bewoonde terpen. Reconstructie op basis van P.C. Vos en E. Knol, Paleogeografische kaarten van het Waddengebied tussen Mondlag en Wier (Groningen 2014) 24; met aanvulling van enkele recente archeologische gegevens.

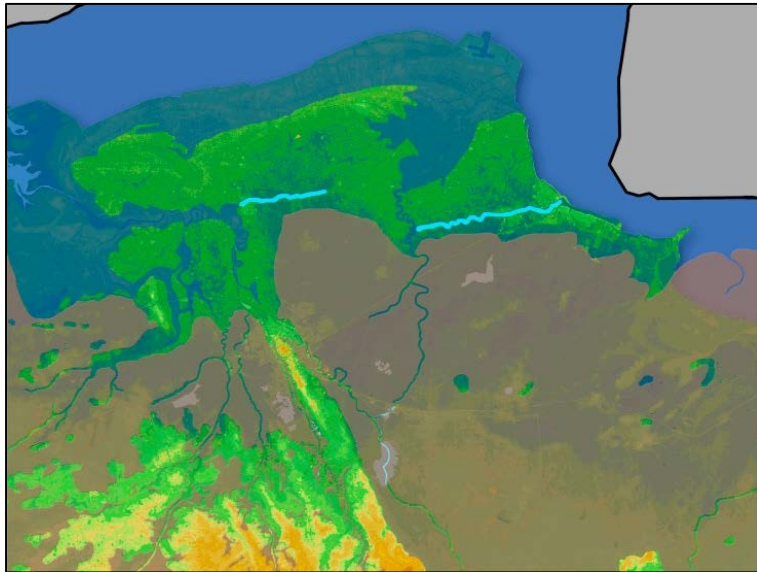

Ben Westerink onlangs in Stad & Lande

Dokkumer Grootdiep en Delf (Westerink 2015)

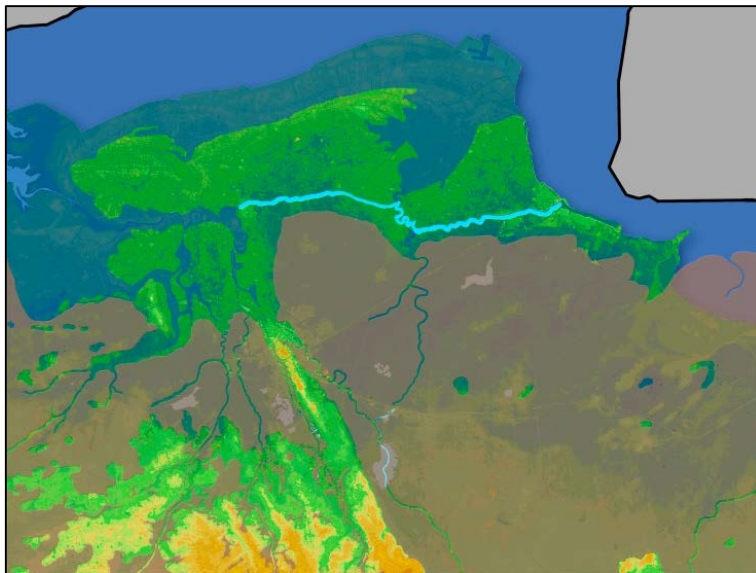
In zijn korte artikel blijft Westerink noodgedwongen wat aan de oppervlakte. Er zijn in de loop van de decennia – men kan zelfs zeggen eeuwen, verschillende theorieën over de Delf bedacht. De meeste onderzoekers beschouwen het als een watergang die als één geheel is tot stand gebracht. Tegenwoordig wordt ook wel de mogelijkheid geopperd dat de benedenloop van het Reitdiep tussen Winsum en Zoutkamp zich uit een gegraven watergang ontwikkeld heeft en ook deel uitmaakt van dat geheel.

Deel (links) en Delf (rechts) gegraven
(c. 1000?)

Wij concentreren ons op Groningerland en de voorgangers van het Damsterdiep en Winsumerdiep.

De namen Delf en Deel worden als synoniemen gebruikt. Het zijn eigenlijk geen namen, maar *appellativa*, woorden die een object benoemen door een aspect ervan aan te geven. In dit geval is het naamgevende aspect het kunstmatige karakter van de watergangen. De woorden hangen samen met het Oudfriesse werkwoord *delva* dat 'graven' betekent. Delf en Deel betekenen dus 'kanaal'.

Eén groot project?

Volgens ir. Johan van Veen, J.K. de Cock en H. Halbertsma vormden Delf en Deel één geheel. Het zou gaan om een in de middeleeuwen doelbewust aangelegde scheepvaartverbinding tussen Lauwers en Eems.

De Cock en Halbertsma opperden zelfs de mogelijkheid dat dit kanaal een deel is geweest van een middeleeuwse handelsroute tussen Vlaanderen en de Oostzee. Ze dateerden het kanaal op de 9^e eeuw!²

Er zijn nog veel meer visies op deze oude watergang. Tegenwoordig neigen de meeste auteurs naar de opvatting dat het gaat om kanalen die primair ten behoeve van de afwatering zijn gegraven. Westerink laat zich in zijn artikel niet uit over de 'vaarwegtheorie', maar tekent wel aan dat verbetering van de vaarwegen een extra motivatie voor de aanleg kan zijn geweest (noot 13). Het oostelijke deel zou dan in het bijzonder zijn gegraven om het Fivelwater af te leiden naar de Eems (zie ook weer Westerink in 'Als twee druppels water').

Ook ik geloof niet in een groot middeleeuws kanaalproject, al dan niet ten behoeve van de scheepvaart. Het is veel waarschijnlijker dat het om kleinere ondernemingen gaat, primair bedoeld om de afwatering te verbeteren. Het is niet verwonderlijk dat vergelijkbare problemen onder vergelijkbare omstandigheden tot vergelijkbare oplossingen leiden. Zo kan de indruk ontstaan dat we te maken hebben met één geheel.

Ten aanzien van het middendeel moet trouwens worden opgemerkt dat hier in elk geval geen sprake is van een kanaal. Als er tussen Muda bij Garrelsweer en Oldfort ten zuiden van Westeremden (hemelsbreed ruim 3 km) gevaren is, dan heeft men zich bediend van de ruime kronkels van de oude Fivelbedding.

Voor wat betreft de wél gegraven delen denk ik dat we te maken hebben met verschillende ontwateringskanalen die elk hun eigen functie hebben gehad en los van elkaar zijn ontstaan. Daarmee is niet gezegd dat tussen het graven van de afzonderlijke delen veel tijd is verlopen. Ze stammen waarschijnlijk uit ongeveer dezelfde tijd: de periode toen een begin werd gemaakt met de ontginning van de veengebieden.

Met het afwijzen van het idee dat we hier met één groot project te maken hebben, wil ik ook niet gezegd hebben dat de hier getoonde watergang nooit als een doorgaande scheepvaartverbinding heeft gefunctioneerd.

Omdat ik denk dat de delen van het hier getoonde kanaal afzonderlijk zijn ontstaan, moet ik de delen ervan onderscheiden en daaraan verschillende namen geven. Met 'Deel' bedoel ik het Winsumerdiep en zijn oostelijke verlengde tot aan de Pomp ten zuiden van Middelstum en reserveer de naam 'Delf' voor het oostelijke stuk van het Damsterdiep, tussen Garrelsweer en Delfzijl. Het middendeel valt uiteen in twee stukken. Het ene heb ik al genoemd: dat zijn de oude kronkels van de Fivel tussen Muda bij Winneweer en Oldfort ten zuiden van Westeremden. Het tweede, tussen de Pomp en Oldfort, noem ik 'Dellekanaal', omdat het grotendeels langs de Delleweg loopt. Ook het woord 'delle' is etymologisch verwant aan Delf en Deel.

Mogelijk is de Deel ouder dan de andere delen van het afgebeelde kanaal. Het kan gegraven zijn om de afwatering te verzorgen van het gebied tussen Baflo en Middelstum. Dit lage land is ingesloten door de oostelijke Hunzeoeverwal, de opgeslibde wadkant en de oeverwal ten westen van de Fivelboezem. Er zijn sporen die wijzen op oude ontginningen in dit gebied.

² J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612, en H. Halbertsma, 'De Groninger Delf Nederlands oudste gegraven waterweg?', in: *Nieuwsblad van het Noorden* 7 februari 1976, p. 7.

Routekaart van de busexcursie die in 2013 op de Dag van de Groninger Geschiedenis is gehouden

Het witte pijltje wijst naar Oosterdijkshorn.

Dat ik mij ook in de kwestie van Delf en Deel ben gaan verdiepen komt onder meer door de busexcursie die op de Dag van de Groninger Geschiedenis 2013 is gehouden. De route voerde door gebieden die in de middeleeuwen zijn ontgonnen en leidde voorbij Oosterdijkshorn, waar het Westerwijtwedermaar in het Damsterdiep uitkomt. Bij het uitwerken van de aantekeningen die ik voor deze excursie had gemaakt, stuitte ik op een tekst uit 1529, waarin te lezen staat dat de inwoners van Westerwijtwerd het Westerwijtwedermaar als 'hun kanaal' beschouwden.³

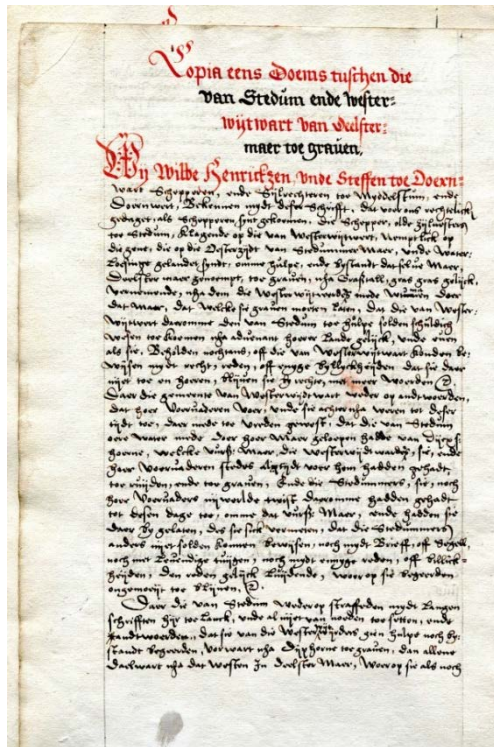
Op het eerste gezicht lijkt dit vreemd: Oosterdijkshorn – in de bronnen meestal kortweg 'Dijkshorn' genoemd – ligt in Fivelgo op een afstand van 7 kilometer van het Hunsingoër dorp Westerwijtwerd. We zien wel vaker dat de ingezetenen van een kerspel belast zijn met het onderhoud van een stuk infrastructuur dat op grote afstand van hun eigen parochie gelegen is. Daar zit steeds wel een verhaal achter. De vraag is dus: hoe komt het dat de Westerwijtwerders belast waren met het onderhoud van deze 'in het buitenland' gelegen watergang?

Over het Westerwijtwedermaar en zijn oorsprong wordt verschillend gedacht. Op de website van het Noorderzijlvest vond ik de mededeling dat het verlaat te Oosterdijkshorn in 1665 is gebouwd 'na het graven van het Westerwijtwedermaar'. Hierdoor wordt de indruk gewekt dat dit maar kort voordien was gegraven. Een mededeling als deze laat zien dat je voor de geschiedenis van het landschap niet bij de professionals moet zijn die onze natte infrastructuur beheren.

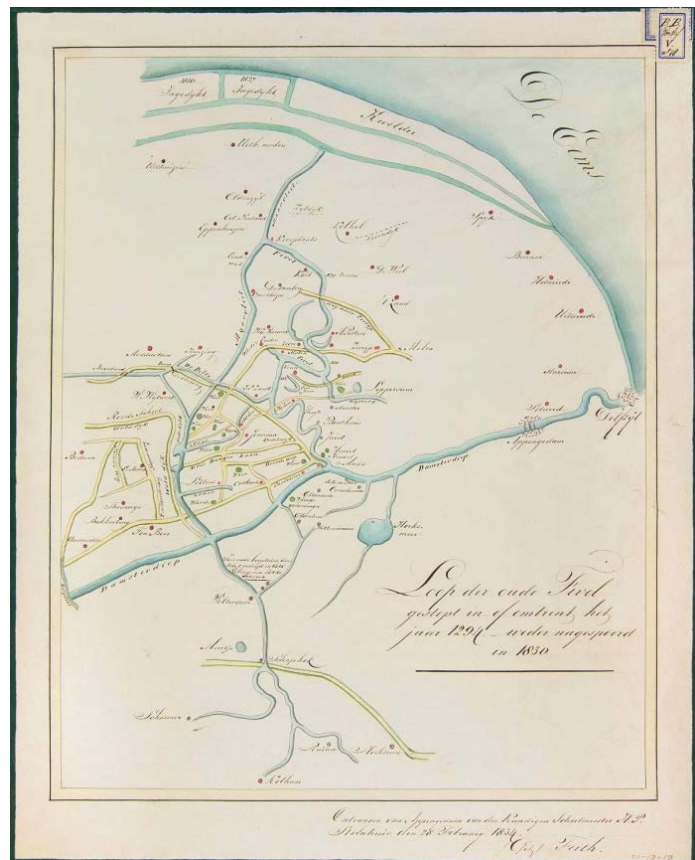
De meeste onderzoekers zijn het er wel over eens dat het Westerwijtwedermaar zeer oud en mogelijk van natuurlijke oorsprong is. De Damster schoolmeester H.P. Steenhuis reconstrueerde in 1830 de oude loop van de Fivel. Volgens hem voerde het Westerwijtwedermaar het water af dat door een westelijke tak van de Fivel naar het noorden stroomde. Hij stond met die opvatting niet alleen, zoals blijkt uit de door N. Westendorp aangevulde *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie*

³ GrA T2778-17 fol. 17v-18.

Groningen van Hs. Kremer.⁴ Over de Scharmer en Slochter Ae lezen we: ‘Hier [in Woltersum] echter verdeelt zich de Ee weder in tweeën; de oostelijke tak begeeft zich naar Wittewierum en bij Ten Post in het Damsterdiep en zoo verder; de andere tak gaat met verscheidene bogten naar Dijkshorn en zóó verder naar het Maarvliet, zoo als althans sommigen willen.’ Wie die anderen zijn schrijft Westendorp niet, maar meester Steenhuis was blijkbaar één van hen.

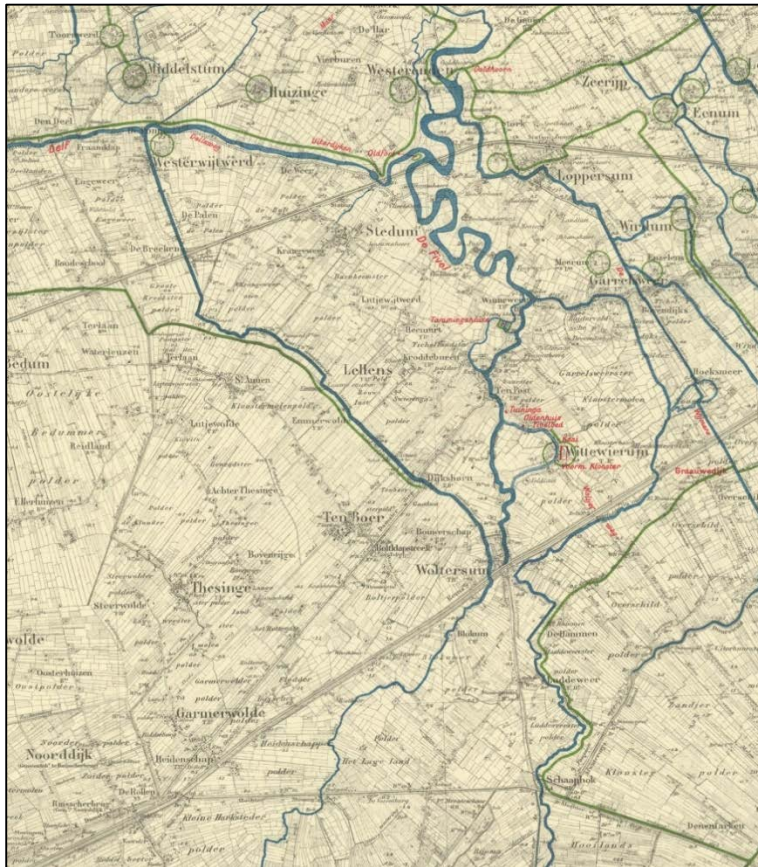
Uitspraak in een geschil tussen Westerwijtwerd en Stedum
(1529)

Reconstructie van de oude loop van de Fivel
door H.P. Steenhuis (1830)⁵

⁴ Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* (Groningen 1839²) 322.

⁵ UB Groningen, <http://irs.ub.rug.nl/ppn/151812608>.

De variant van Pieter Mennes Bos (1919)

Een andere variant zien we bij Pieter Mennes Bos, boer op 't Zandstervoorwerk, wiens aantekeningen door ir. Johan van Veen zijn uitgewerkt tot het bekende *De Fivel en hare verzanding* uit 1930.⁶ In het boek staat niets over het Westerwijdwerdermaar, maar uit de bijbehorende, uit 1919 daterende kaart blijkt dat Bos dit maar zag als een verbinding tussen de uit Harkstede afkomstige Kleislote en het Dellekanaal.

Ook J. Kooper achtte het 'voor een vroege periode niet onwaarschijnlijk' dat het Westerwijdwerdermaar water uit de omgeving van Scharmer had afgevoerd.⁷ De genoemde onderzoekers hebben zich niet afgevraagd hoe de tekst uit 1529 bij hun theorie past.

Westerwijdwerd hoort onder Hunsingo en heeft altijd onder het Winsumerzylvest geressorteed. Wat kan de reden zijn geweest dat de Westerwijdwerders een kanaal naar Oosterdijkshorn (met aansluiting op de Fivel of de Delf met afwatering naar de Eems) hebben moeten onderhouden?

Ik denk dat ik het antwoord op die vraag heb gevonden en vermoed dat dit antwoord tevens ook de sleutel is tot de beantwoording van enkele andere vragen, zoals – onder meer – die naar de reden waarom een deel van Fivelgo (het Vierendeel en de streek bij Stedum) bij het Hunsingoër Winsumerzylvest hoort terwijl je zou verwachten dat het aansluiting zou hebben gehad bij het Fivelgoër Generale Zylvest der Drie Delfzijlen. Maar de zaak is erg ingewikkeld en een voordracht als deze is niet de gelegenheid om de noodzakelijke details te bespreken. Maar het is wel mogelijk de hoofdlijn van mijn gedachtengang te schetsen.

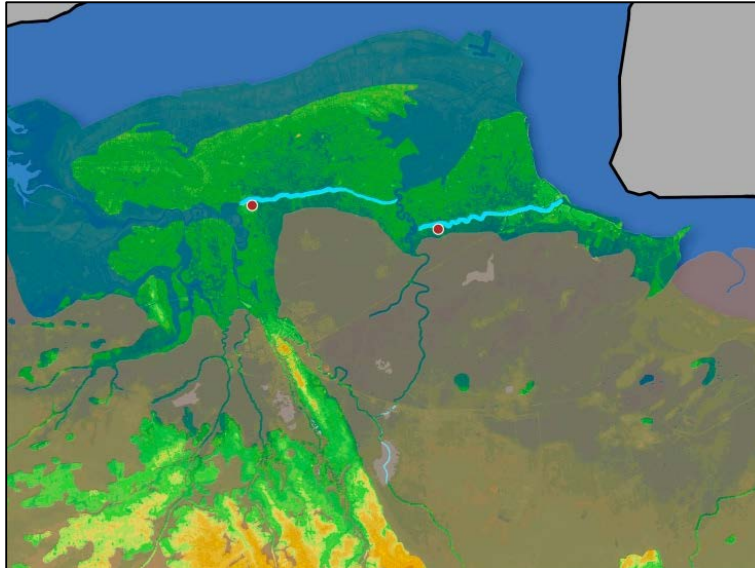
⁶ P.M. Bos en Joh. van Veen (ed.), *De Fivel en hare verzanding* (Leiden, 1930).

⁷ J. Kooper, *Het waterstaatsverleden van de provincie Groningen* (Groningen 1939), 39.

Algemeen gezegd: we hebben hier te maken met een problematiek die samenhangt met de bijzondere geomorfologische toestand van Groningerland, die gekenmerkt wordt door

- (1) laagten die omringd zijn door hogere gronden, en
- (2) veranderende bodemhoogten als gevolg van natuurlijke en culturele processen.

Als gevolg van de veranderende bodemhoogten moesten hogere en lagere gronden hun water via dezelfde watergangen lozen. Dat levert natuurlijk problemen op.

Deel en Delf, Winsum en Garrelsweer

Afgebeeld zijn de Deel, het 'Dellekanaal' en de Delf. De verbinding tussen het Dellekanaal en de Delf wordt gevormd door een stukje van de benedenloop van de Fivel. Ingetekend zijn ook Winsum en Garrelsweer, plaatsen die in 1057 markt- en tolrecht kregen.

Het plaatje laat goed zien dat zowel hogere als lagere gronden gebruik moesten maken van de Deel en Delf. De problematiek is vooral groot bij de Delf: de hoogteverschillen zijn daar het grootst. Bij de afwatering zijn het de hogere gronden die 'voordringen', de lagere zijn het kind van de rekening. Zij kunnen pas afwateren wanneer het water van de hogere landen weg is.

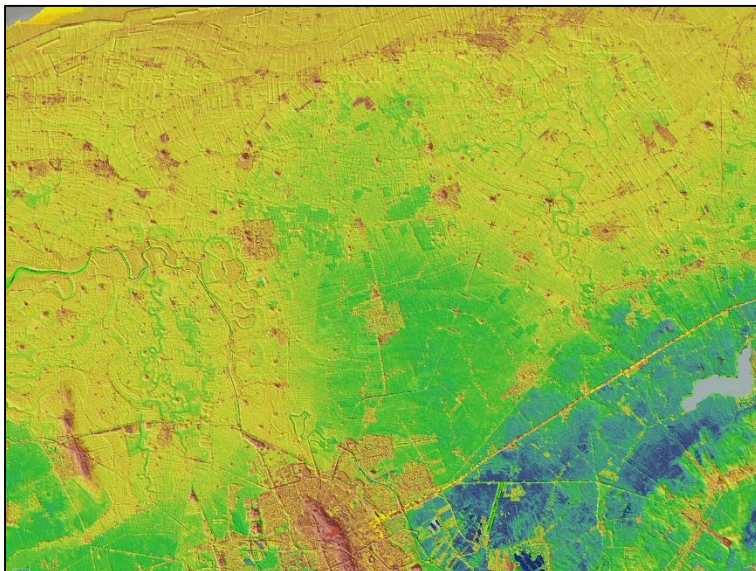
Voor dit probleem moesten oplossingen worden gezocht. Ze werden gevonden door het graven van extra-kanalen, het leggen van zijlen, het maken van afspraken over de hoeveelheid water die mocht worden geloosd, het beperken daarvan en de volgorde waarin de betrokken gebieden mochten lozen. Voorbeelden uit het stroomgebied van de Hunze heb ik besproken in *Een kronkelend verhaal*.

In de loop van de tijd zijn ingrijpende oplossingen bedacht en gerealiseerd: hele gebieden verlegden hun afwatering van oost naar west of van west naar oost. De inlating van het Oosterniezijlvest in het Winsumerzijlvest in 1457 – zojuist al even aangestipt – is daar een voorbeeld van.

Als mijn interpretatie van de akte van 1529 over het Westerwijtwerdermaar juist is, heeft een dergelijk geval zich al veel vroeger voorgedaan.

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

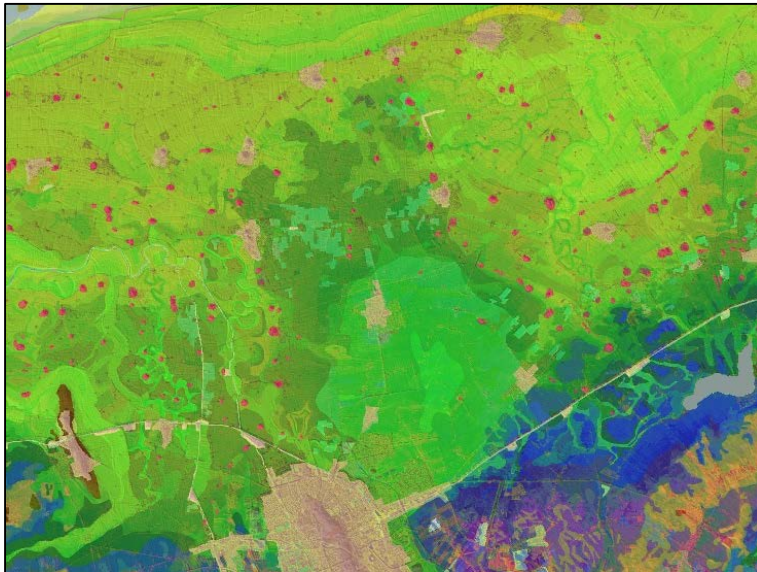
- 1 Inleiding
- 2 Delf en Deel
- 3 Het 'Centrale Woldland'**
- 4 Het Winsumerzijlvest
Pauze
- 5 Strijd om Winsum (1581)

Centraal Groningen (AHN)

Zoals gezegd is het Centrale Woldland bedekt geweest met een dikke laag veen. Dat veen is op dit plaatje weggelaten. Daar waar nu een laagte is, heeft een veenlaag gelegen ter dikte van 1-2 meter of meer. Tussen die veenlaag in het zuiden en de hoge kwelder in het noorden, binnen de wierdenboog van Winsum/Obergum in het westen via Baflo, Warffum en Usquert in het noorden en Rottum, Kantens en Middelstum in het oosten, bevond zich een laaggelegen gebied, waar volgens Roeleveld omstreeks 500 v. Chr. zware klei is afgezet.⁸ Dat is goed te zien op de bodemkaart.

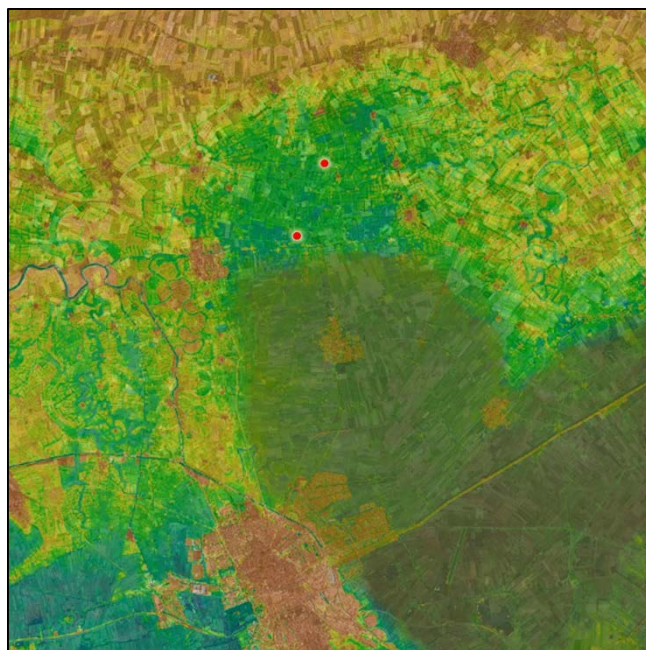
⁸ W. Roeleveld, *The Holocene Evolution of the Groningen Marine-Clay District*, Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Supplement jrg. 24, 1974 (Den Haag 1976) 109.

Centraal Groningen (bodemkaart)

De knikklei-afzettingen hebben op dit kaartje een donkergroene kleur.

De kalkloze knikklei die toen werd afgezet bleek later geschikt voor het maken van bakstenen. Daarom zien we juist in deze knikkleigebieden zoveel percelen die ten behoeve van de baksteenproductie zijn afgegraven. Ook op de hoogtekkaart zijn ze herkenbaar als lagere percelen.

Centraal-Groningen met veenlaag

De rode stippen geven de ligging aan van Rodewolt en Stitswerderwold.

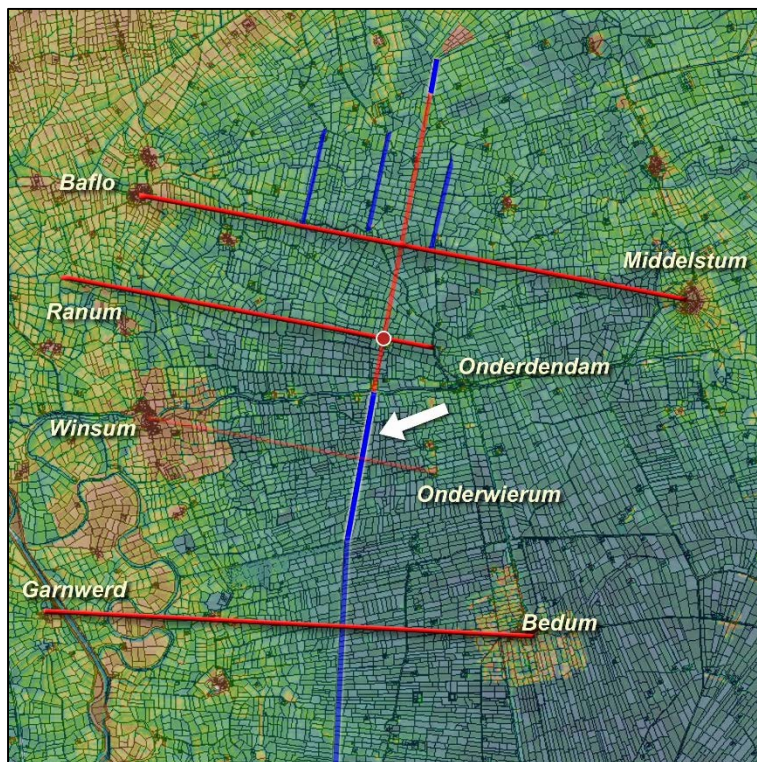
Roeleveld tekent rond 600 v. Chr. ten noorden van de Deel (Winsumerdiep) nog veen, maar omstreeks het jaar 0 is dat volgens hem verdwenen. Wold-toponiemen zoals *Rodewolt* en *Stitswerderwold* (de rode stippen op de kaart) doen echter vermoeden dat er in historische tijd nog wel enig moerasbos was.

Knol en Vos tekenen in hun paleogeografische kaarten in het gebied ten noorden van de Deel helemaal geen veen.⁹ Waar de Wold-toponiemen dan vandaan komen is onduidelijk.

⁹ Peter C. Vos en Egge Knol, *Paleogeografische kaarten van het Waddengebied tussen Marsdiep en Weser. 500 v. Chr. – heden* (Groningen 2014) kaarten op pp. 22-23 en 24-25.

In de informatie bij de boorpunten die ik op de website van het Bodemkundig Informatie Systeem¹⁰ vond, worden in deze streek geen sporen van veen vermeld. Bij Tinallinge (Abbeweer) bestaat de bodem tot 145 cm diepte alleen uit mariene afzettingen. Hetzelfde, maar dan tot 180 cm diepte, geldt voor plaatsen tussen de Oude Weer en het Warffumermaar en voor een boring bij Onderdendamsterweg 4 onder Warffum. Ook bij boerderij 'Nieuw Zuidwenda' (Stitswerderweg 24) is geboord; ook daar is tot 120 cm diepte alles marien van oorsprong.

Dit laagland moet al vroeg in gebruik zijn genomen (8^e of 9^e eeuw?). In dit gebied zien we drie parallelle waterlopen die moeten samenhangen met de ontginning ervan (Oude Weer, Warffumerdiep, Delthe/Usquerdermaar).

Samenhang of toeval?

De stip ten noordwesten van Onderdendam geeft de plaats aan van Rodewolt; het witte pijltje wijst naar het noordelijke stuk van de Oude Ae.

In de voordracht die ik op 22 januari van dit jaar voor de Historische Vereniging van Bedum in Zuidwolde heb gehouden, heb ik aandacht besteed aan de Oude Ae, de manier waarop deze watergang is geconstrueerd en de ouderdom ervan. Ik wees toen op het opmerkelijke feit dat het noordelijke stuk van de Oude Ae naar het noordoosten knikt en lijkt te zijn geconstrueerd als loodlijn op de lijn die men kan trekken tussen de wierde in Winsum en die in Onderwierum. Dat lijntje is hier vaag weergegeven.

De oriëntatie van het ten zuiden daarvan gelegen, veel langere stuk van de Oude Ae, wekt de indruk te zijn bepaald door een loodlijn te zetten op de lijn die getrokken kan worden tussen Garnwerd en Bedum. Ik kwam verder tot de conclusie dat de sloot moet zijn gegraven vóórdat de Wolddijk is gelegd. Dat wil zeggen: vóór 1200.¹¹ Over de Oude Ae kom ik straks nog nader te spreken.

¹⁰ Zie <http://maps.bodemdata.nl/bodemdatanl/index.jsp>.

¹¹ Zie daarvoor <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/raadsels-rond-bedum>.

In Zuidwolde heb ik in dit verband ook gewezen op de overeenkomst in oriëntatie van enkele landschapselementen ten noorden en zuiden van het Winsumerdiep (de Deel). Ik laat het bijbehorende plaatje ook hier nog eens zien, maar nog altijd met de nodige reserves.

Ten noorden van het Winsumerdiep, beter gezegd: ten noorden van de lijn Baflo-Middelstum, laat de kaart enkele lijnen zien die dezelfde oriëntatie vertonen als het noordelijke einde van de Oude Ae. Het zijn, van west naar oost, de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delte. Tegenwoordig ligt er een knip in de Delte ten westen van Stitswerd (GPS 53.362462, 6.584709). Het noordelijke stuk maakt nu deel uit van het Usquerdermaar, het zuidelijke deel heet nog altijd Delte of, met een sjieke 'h' erin, Delthe.

Deze lijnen staan haaks op de lijn die getrokken kan worden tussen **Baflo** en **Middelstum**. Als je de lijn van het noordelijke stuk van de Oude Ae doortrekt, blijkt hij samen te vallen met een c. 550 meter lang stukje van het huidige Usquerdermaar (ten zuiden van de vuilstort van het Vuilverwerkingsbedrijf Noord-Groningen). We bevinden ons hier in het uiterste zuidwesten van het kerspel Usquert, dat in de 19^e eeuw nog werd aangeduid met de naam *Tjuchem*. Deze naam doet vermoeden dat we hier te maken hebben met een aanvankelijk onbruikbaar gebied dat door een coöperatie of collectief is ontgonnen.¹² Op grond van het verloop van de kerspeldgrenzen in die hoek mag men aannemen dat dit stuk van het Usquerdermaar in verbinding heeft gestaan met de Oude Delte. In de Oude Dijk heeft een zijl gelegen waardoor deze watergang in de Waddenzee loosde. Deze waterloop zien we nog op de kaart van Beckeringh.

Verder valt een zekere regelmaat op. De afstanden tussen de Oude Weer, het Warffumermaar en de Delthe zijn ongeveer gelijk: c. 1 km. Op het kaartje heb ik ten noorden van de wierde van Ranum ook een lijn getrokken halverwege de lijnen tussen Winsum-Onderwierum en Baflo-Middelstum. Deze lijn correspondeert met structuurlijnen in het veld bij Rodewolt.

Een patroon als dit doet op zijn minst vermoeden dat er verband is tussen de inrichting van het land ten zuiden en ten noorden van het Winsumerdiep. De lijn Baflo-Middelstum lijkt de hoofdstructuur te dicteren. Als dat werkelijk zo is, moet het haakse snijden van de lijn Winsum-Onderwierum en Oude Ae op toeval berusten. Dat is de reden waarom ik dat lijntje hier vaag heb aangegeven. Anderzijds is het heel raar dat er tussen het Winsumerdiep en het noordelijke stukje van de Delte geen spoor van de Oude Ae-lijn te bekennen is.

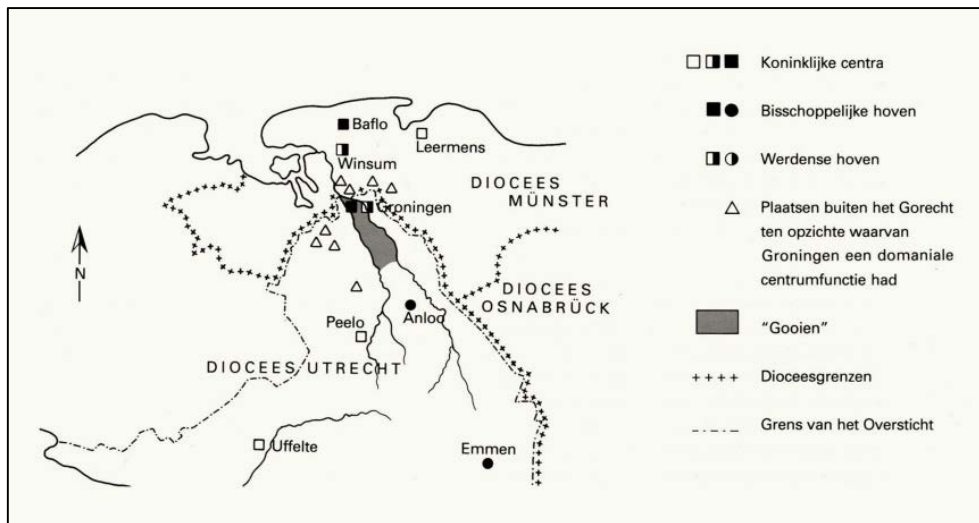
Het feit dat het noordelijke deel van de Oude Ae geen relatie heeft met de onderliggende verkaveling, wijst erop dat deze watergang jonger is dan die verkaveling en dat hij dus gegraven moet zijn toen de oorspronkelijke afwatering niet meer werkte. Daarop wijst ook het feit dat de watergang, anders dan de Deel, geen kronkels vertoont. Blijkbaar hebben eb en vloed geen invloed gehad op de loop van de Oude Ae. Dat kan verklaard worden door aan te nemen dat er in de monding van de Oude Ae een stuw of zijltje heeft gelegen.

Maar waar komt de rare oriëntatie van de Oude Ae vandaan? Als je vanuit de streek ten oosten van Winsum water naar zee wilt laten stromen graaf je toch geen sloot in noordoostelijke richting? Zou de oriëntatie van het noordelijke stuk van de Oude Ae iets te maken kunnen hebben met **Rodewolt**? De locatie daarvan is op het kaartje aangegeven met een stip. Dat was een centrum van kloosterland, i.c. van Essen. In het kloosterarchief is er

¹² D. Hofmann (1972/73), 'Fries. *tiuche*, deutsch *zeche*, griech. δίκη und Verwandte', in: *Us Wurk* 21/22, 55-80, hier 62.

niets over te vinden. Dat zou erop kunnen wijzen dat het al heel vroeg in het bezit van het klooster is gekomen. Zou het ooit van het klooster te Werden aan de Ruhr zijn geweest en teruggaan op koningsgoed?

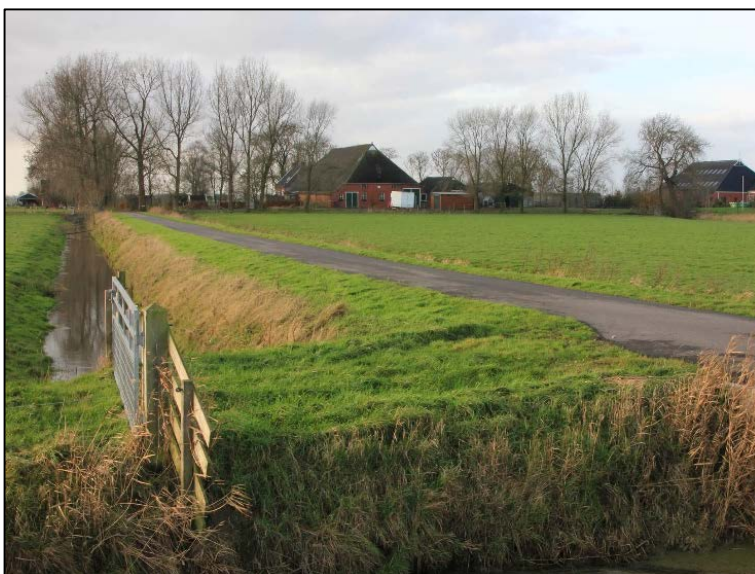
Maar waar komt de rare oriëntatie van de Oude Ae vandaan? Als je vanuit de streek ten oosten van Winsum water naar zee wilt laten stromen graaf je toch geen sloot in noordoostelijke richting? Zou de oriëntatie van het noordelijke stuk van de Oude Ae iets te maken kunnen hebben met **Rodewolt**? De locatie daarvan is op het kaartje aangegeven met een stip. Dat was een centrum van kloosterland, i.c. van Essen. In het kloosterarchief is er niets over te vinden. Dat zou erop kunnen wijzen dat het al heel vroeg in het bezit van het klooster is gekomen. Zou het ooit van het klooster te Werden aan de Ruhr zijn geweest en teruggaan op koningsgoed?

Koninklijke centra,
bisschoppelijke
hoven en
Werdense hoven

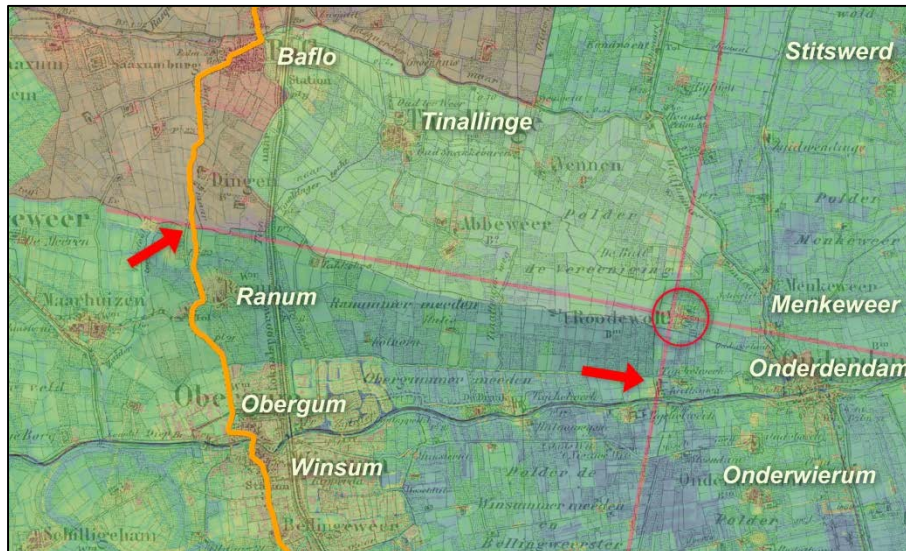
(naar Paul
Noomen, 1990)¹³

Uit de oudste goederenlijsten van de abdij te Werden blijkt dat dit klooster aan het einde van de 10^e eeuw bezittingen had in deze buurt. Kan het zijn dat de meiers van de kloosterhof in Winsum of het koninklijke domein in Baflo hier iets mee te maken hebben?

Rodewolt

¹³ P.N. Noomen, 'Koningsgoed in Groningen; het domaniale verleden van de stad', in: *Groningen 1040* (Bedum 1990), 97-144; 100.

Samenhang of toeval?

Het linker pijltje wijst naar de kerspelscheiding tussen Ranum en Baflo, het rechter pijltje naar de Oude Ae.

In de cirkel ligt Rodewolt, dat vóór de Reductie het centrum was van het omvangrijke landbezit van het klooster Essen in deze streek.

De kerspelgebieden van Baflo, Tinallinge en Ranum zijn met verschillende kleuren aangegeven.

De lijn waarop het noordelijke uiteinde van de Oude Ae ligt, staat haaks op de gebouwen van Rodewolt (in de cirkel) en ook op de lijn die men kan trekken vanaf de plaats waar de oude weg tussen Ranum en Baflo de kerspelgrens tussen deze kerspelen snijdt. De grens wordt gevormd door een maar dat even ten noorden van de huidige Snaphaanstocht heeft gelopen. Ten westen van dit punt liggen twee kleine onbehuisde wierden en een schakelstation.

Zou dit alles toeval zijn? Of is hier sprake van een doelbewuste constructie? Als het laatste het geval is, valt daaruit op te maken dat er wel degelijk verband is tussen de manier waarop men het gebied ten noorden en zuiden van de Deel/Winsumerdiep heeft ingericht.

Blijkbaar is eerst vanaf de wierdenrij op de oostzijde van de Hunze ontginningswerk in oostelijke richting verricht. Het huidige Winsumerdiep (de Deel) zal een gewone ontginningsloot zijn geweest: een van de vele die vanaf de kwelderrug in oostelijke richting zijn gegraven. Het door de ontginning vrijkomende water zal niet in westelijke, maar in oostelijke richting hebben gelopen. In het westen wordt de natuurlijke afstroom immers gehinderd door de oostelijke oeverwal van de Hunze. Het water verzamelde zich in de 'Noordgroninger laagte', die zelf uitwatering had via 'rieten' in de kwelderwal waarop Warffum ligt. We kennen nog de Oude Weer ten westen van Warffum en de Oude Delte ten oosten van dat dorp. Ook onder de huidige omstandigheden zou – ware het niet dat de hoog-opgeslibde kwelders de loop van het water verhinderen – afwatering in noordelijke richting mogelijk zijn. Bij de Eemshaven is het gemiddeld laagwater op -1,4 m. NAP terwijl de bodem in de Noordgroninger laagte (afgezien van de later afgetichelde percelen) tussen 0 en -0,4 m. NAP ligt.

Halverwege de 15^e eeuw is bij Warffum nog een nieuwe zijkanaal gebouwd, waarschijnlijk in de Oude Dijk. Dit maakt duidelijk dat er toen nog afwatering mogelijk was. De zijkanaal was echter geen succes, waarschijnlijk vanwege de snelle opslibbing van de kwelder. In een arbitrale uitspraak bepaalde de Raad van Groningen dat de zijkanaal moest worden verwijderd en – desgewenst – elders kon worden herplaatst om de lage landen van Innersdijk en het

Vierendeel een eigen uitwatering te geven.¹⁴ Dit zou een oplossing kunnen zijn voor de wateroverlast die de lagelandsters bedreigde na de inlating van het noordelijke deel van het Oosterniezijlvest (met o.a. Uithuizen en Zandeweer) in het Winsumerzijlvest.

Ik vermoed dus dat het water uit de Noordgroninger laagte – en ook dat uit de omgeving van Menkeweer – aanvankelijk noordwaarts heeft gelopen. Dat maakt het waarschijnlijk dat het door de Oude Ae afgevoerde water via de ontginningsloot die later de Deel en nog later Winsumerdiep zou worden, eerst in **oostelijke** richting heeft gestroomd om bij Onderdendam ('*Onlanderdam*'!¹⁵) noordwaarts te zwenken.

Iets dergelijks is ook gebeurd bij het westelijke deel van de Delf, het ten oosten van Winneweer gelegen stuk van het Damsterdiep. Daar heeft het water waarschijnlijk eerst in westelijke richting (naar de Fivel toe) gelopen en is, na het dichtslibben van de Fivelboezem, de stroomrichting omgedraaid. In de buurt van Onderdendam kan het ook zo zijn gegaan. Toen de opslibbing aan de wadkant bij Warffum afwatering in noordelijke richting ging bemoeilijken – of vanwege het toegenomen wateraanbod door de ontginning van het Centrale Woldland – heeft men de Deel (Winsumerdiep) in westelijke richting doorgetrokken, dwars door de oeverwal heen en tussen de wierden van Winsum en Obergum door, naar de benedenloop van de Hunze. Zo kon het water in westelijke richting afstromen.

Wanneer ten tijde van het graven van de Oude Ae de Deel al in westelijke richting stroomde, is het nauwelijks te verklaren waarom men, na het kruisen van de Zuider Haandijkstertocht, een meer oostelijke richting heeft aangehouden. Je zou dan een westelijke oriëntatie verwachten!

In het hier beschreven scenario is het heel goed mogelijk dat de structuurlijn Baflo-Middelstum de inrichting van het hele gebied heeft bepaald.

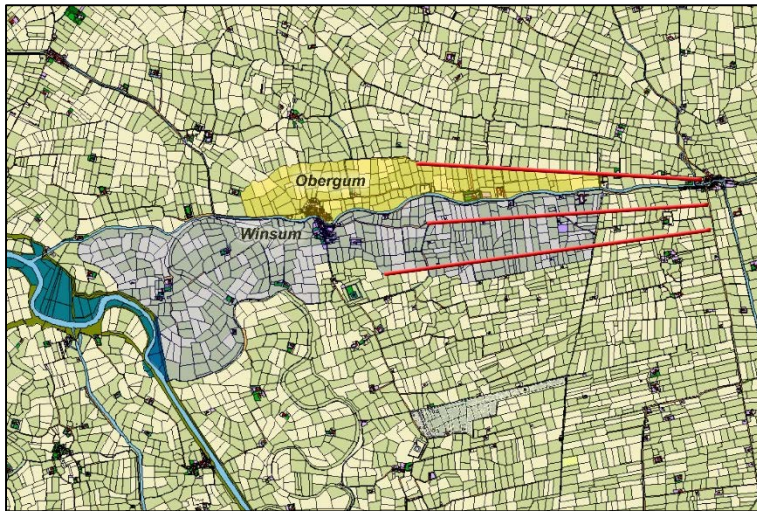
Warffumermaar ten noorden van de Hoantil

Ook de oriëntatie van deze watergang past bij die van de Oude Ae.

¹⁴ RF 1458.16. Deze tekst is in vele verschillende afschriften overgeleverd. Zie onder meer GrA T136-2358 (oud RF Hs. in folio 336 nr. 3).

¹⁵ Zie Wobbe de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 175-176; en Wobbe de Vries, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica*; Geschiedkundig onderzoek der Nederlandsche aardrijkskundige namen, uitgegeven door het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap XI (1938) 93.

Ter weerszijden van en evenwijdig aan dit maar lopen, op ongeveer 1 kilometer afstand, de Oude Weer en de Delthe-Usquerdermaar.

De kerspelen Obergum en Winsum

De rode lijnen geven kavelscheidingen aan die vanuit de gemarkeerde kerspelen doorlopen in de buurkerspelen Menkeweer en Onderwierum.

Op de noordelijke lijn ligt de Onderdendamsterweg/Winsumerweg (N996), op de middelste de Munsterweg.

Een opmerking nog over de vorm van de kerspelen Obergum en Winsum. Net zoals Ranum, dat we op een eerder plaatje zagen, vertonen deze kerspelen een langgerekte vorm. Meer nog dan in het geval van de ten zuiden van Winsum liggende kerspelen Bellingeweer en Wetsinge, die we kunnen beschouwen als later van Winsum afgesplitste parochies, kun je zeggen dat de kerspelen Obergum en Winsum een 'opstrekachtig' karakter vertonen. Ik doel dan vooral op het gebied ten *oosten* van de dorpswierden. Het gedeelte van het kerspel Winsum ten *westen* van de wierde bestaat uit door de oude Hunzebedding omsloten 'hammen', die omstreeks 1200 (?) vanuit het Aduardervoorwerk Schilligeham in exploitatie zijn genomen. Ik interpreteer deze langgerekte vorm als een aanwijzing voor een zich reeds zeer vroeg in oostelijke richting uitbreidend landgebruik vanaf de hoogte van de oeverwal, in concreto: vanaf de wierden van Winsum en Obergum.

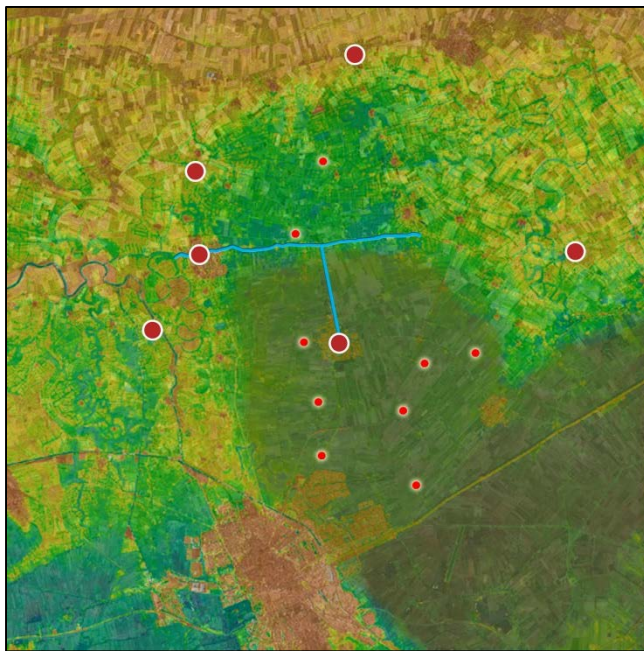
Gecombineerd met de nog nader te onderbouwen vaststelling dat het gebied ten noorden van de knik in de Oude Ae eerder tot ontwikkeling is gekomen dan het ten zuiden daarvan liggende land, leidt dit tot de conclusie dat de ontginningen in deze buurt begonnen zijn in de strook ter weerszijden van het Winsumerdiep.

De rode lijnen geven enkele kavelscheidingen aan die vanuit Winsum en Obergum doorlopen tot in de kerspelen Menkeweer en Onderwierum. Dit patroon bevestigt het vermoeden dat de Deel (het Winsumerdiep) eenvoudig één van de ontginningssloten is geweest die vanuit de wierden op de oostelijke oeverwal van de Hunze naar het oosten zijn gegraven. Het bijzondere van deze sloot was dan dat hij in tweede instantie tussen Winsum en Obergum door in westelijke richting werd doorgetrokken, uitkwam in de benedenloop van de Hunze en daardoor aan de werking van de getijden onderhevig was, met het gevolg dat er lichte kronkels konden ontstaan.

Ik onderstreep nogmaals het belang van de regelmatige afstanden tussen de Weer, het Warffumermaar en de Delte waarop ik eerder wees, en de overeenkomst in oriëntatie van enkele landschapselementen ten noorden en zuiden van het Winsumerdiep. Het is moeilijk voorstelbaar dat dit patroon door zelfstandig opererende kleine landeigenaars is vastgesteld. Er lijkt hier een 'bovenlokale' autoriteit de regie te hebben gevoerd. Ook de kerken van Baflo

en Middelstum (de voorgangers van de huidige!) lijken bij de inrichting van het land een rol te hebben gespeeld.

De kerken van Leens, Usquert en Loppersum zijn wellicht door Liudger gesticht (laatste kwart van de 8^e eeuw). Van de 'oerkerken' Leens en Usquert zijn onder meer Baflo, Garnwerd, Winsum en Bedum afgesplitst. Aangenomen wordt dat ze omstreeks 1000 zijn gesticht.¹⁶ Baflo is dan de moederkerk van de parochies in het Halfambt, Winsum van de kerken in Ubbega, Garnwerd van die in Middag en Bedum van parochies in het Centrale Woldland. Gelet op het feit dat Bedum bij het dekenaat Usquert behoort, ligt het vermoeden voor de hand dat deze nederzetting in het Centrale Woldland een kolonie van het Hunsingoër Oosteraamt is.

Deel en Boterdiep gegraven

De oudere, west-oost georiënteerde Deel heeft dienst gedaan als basis voor de ontginning van het Centrale Woldland, waarvan het Boterdiep een van de oudste ontwateringssloten moet zijn geweest.

Met grote stippen zijn de plaatsen met de belangrijkste kerken aangegeven: links (van zuid naar noord): Garnwerd, Winsum en Baflo; boven: Usquert; rechts: Loppersum; onder: Bedum. De oudste parochiekerken staan in Usquert en Loppersum.

De kleinere stipjes geven de lokatie aan van de wold-toponiemen die we in dit gebied tegenkomen. In het westelijke (Hunsingoër) deel van het Centrale Woldland zijn dat van zuid naar noord Zuidwolde, Noordwolde en Sauwerderwolde; in het oostelijke (Fivelgoër) deel liggen van zuid naar noord Garmerwolde, Steerwolde, Lutjewolde (eerder Emdervolde) en Emmerwolde (uit ouder Hemerterwolde). Oost-Bedumerwolde is weggelaten omdat niet zeker is waar het gelegen heeft. In de Noordgroninger laagte ten noorden van de Deel zijn Rodewolt en Stitswerderwold gemarkeerd.

Doordat de opslibbing aan de waddenkust de lozing van water uit de Noordgroninger laagte hinderde in combinatie met de omstandigheid dat door de ontginningen in de buurt van Bedum veel water naar het noorden stroomde, heeft men een reeds bestaande ontginningsloot – de Deel (het huidige) Winsumerdiep – tot in de monding van de Hunze doorgetrokken. Ik geloof dus niet dat de Deel van natuurlijke oorsprong is, zoals Acker Stratingh, Waterbolk en Boersma dachten.¹⁷

¹⁶ Paul Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen', in: Redmer Alma e.a. (red.), *Winsum 1057-2007*, 65-87; hier 72.

¹⁷ G. Acker Stratingh, *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands, Eerste deel, De bodem en de wateren* (Groningen 1847), 309; H.T. Waterbolk en J.W. Boersma, 'Bewoning in vóór- en vroeghistorische tijd', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 13-74; hier 47-48.

Als de parochie Winsum omstreeks 1000 is gesticht en van meet af aan de Deel als noordgrens heeft gehad, volgt daaruit dat de Deel al bestond. De Deel moet dan vóór 1000 zijn gegraven. Maar het kan natuurlijk net zo goed zijn dat een oudere, grotere parochie Winsum na het graven van de Deel is gesplitst in een parochie Obergum te noorden van de Deel en een parochie Winsum ten zuiden ervan. Hierover valt geen zekerheid te bereiken. Bij gebrek aan bronnen is deze vraag niet te beantwoorden.

Het Boterdiep tussen
Onderdendam en
Bedum

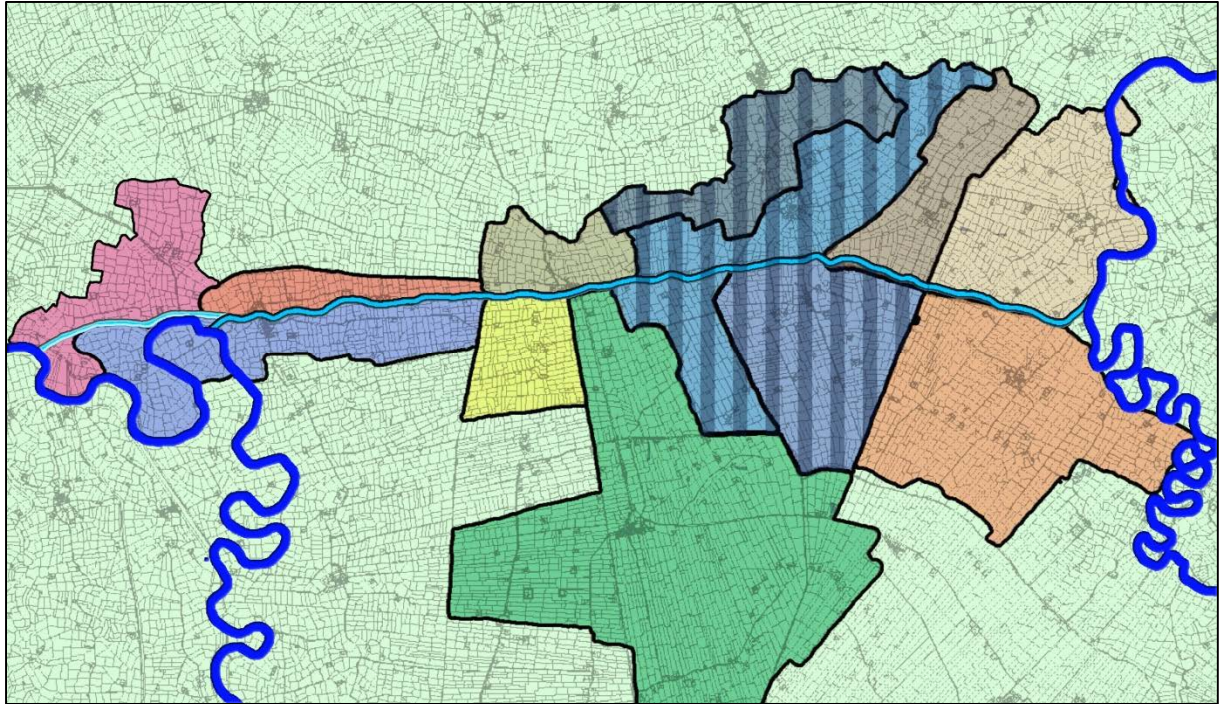
Piet Kooi neemt aan dat de oudste kerk van Bedum in de loop van de 11^e eeuw is gebouwd. Toen werd er echter al eeuwenlang op deze plaats gewoond en gewerkt. In Bedum zelf zijn bewoningssporen aangetroffen uit de periode 700-900.¹⁸

Het Boterdiep wekt op zijn minst de indruk geraaid te zijn op de Walfriduskerk of –kapel (niet op de Radfriduskapel die 250 meter ten westen van de Walfriduskerk heeft gestaan!). Het heeft ongetwijfeld gediend als afvoer van het uit de veenkolonie vrijkomende water en als verbindingsweg tussen de bewoonde wereld en de kolonie.

Wanneer we de gedachte accepteren dat het westelijke deel van de Deel zijn bestaan begonnen is als ontginningsloot waardoor het water in oostelijke richting stroomde, ligt het voor de hand om voor het stuk Deel ten oosten van Onderdendam iets dergelijks te veronderstellen: dat dit ook een ontginningsloot is geweest die vanaf de hogere gronden in het oosten in westelijke richting is gegraven. Het lijkt erop dat het gebied bij het latere Onderdendam een soort ‘zinkput’ is geweest waar water van verschillende kanten bij elkaar kwam en vanwaar het aanvankelijk in noordelijke richting is afgeleid. De natte omstandigheden die in deze buurt moeten hebben geheerst, ondersteunen de al genoemde hypothese van Wobbe de Vries, die de plaatsnaam ‘Onderdendam’ afleidt van een ouder ‘Onlanderdam’ of een Oudfrieze versie daarvan.

¹⁸ Piet Kooi, *Het archeologisch onderzoek in de Walfriduskerk van Bedum* (Bedum 1997) 88-90; Noomen dateert de kerk van Bedum op omstreeks 1000.

Wanneer we naar het huidige kaartbeeld kijken zien we dat het tracé van het Winsumerdiep, het stuk Boterdiep ten oosten van Onderdendam en het Westerwijtwerdermaar met lichte kronkels doorloopt tot aan De Pomp onder Middelstum. Maar dit wil nog niet zeggen dat deze watergang in één keer in deze lengte is gegraven. Misschien kan een analyse van de kerspelgrenzen ons wat verder helpen.

Kerspels langs Deel en Dellekanaal

De kerspelgrenzen op het bovenstaand kaartje zijn ontleend aan de *Historische Atlas* van Siemens uit 1962. Kerspelgrenzen leiden, net zoals de grenzen van waterstaatkundige organisaties en rechtstoelen, een taai leven en weerspiegelen vaak situaties die allang zijn verdwenen. Toch kunnen we uit Siemens' gegevens niet zonder meer de oude situatie afleiden. In de loop van de eeuwen zijn kerspels gesplitst en samengevoegd, waarbij de grenzen zijn aangepast aan de veranderde infrastructuur.

Als je uitgaat van Siemens zie je dat de Deel en het Dellekanaal – op het kaartje aangegeven met een lichtblauwe kronkelende lijn – vrijwel overal de grens vormen tussen kerspelen. Dat kan een aanwijzing zijn voor het feit dat dit afwateringskanaal al bestond toen de kerspelgebieden hun definitieve vorm kregen. We mogen aannemen dat de kerspels in eerste instantie heel groot zijn geweest en dat ze later in verschillende kleinere zijn gesplitst. Met name die splitsingen kunnen zijn opgetreden nadat de Deel al was gegraven. Noomen spreekt van een 'verdichting van het parochienetwerk' in de periode 800-1100.

Voor wat betreft Winsum kom ik op basis van wat ik nu weet niet verder. Maar over een tweetal andere plaatsen valt wel wat te zeggen. Er is slechts één plaats waar het huidige Winsumerdiep (niet de Deel!) een kerspelgebied doorsnijdt. Dat is in het uiterste westen, tussen de Schaphalsterzijl en de Schilligehamstertocht. Het gaat hier om het westelijke uiteinde van het kanaal dat halverwege de 15e eeuw, na de inlating van het Oosterniezijlvest, vanaf Winsum naar de nieuwe Schaphalsterzijl is gegraven. Op het kaartje is dit kanaalvak

met een lichtblauw lijntje aangegeven. Het meest westelijke stuk van dit nieuwe deel van het Winsumerdiep snijdt een tot het kerspel Maarhuizen behorende 'ham' af.¹⁹

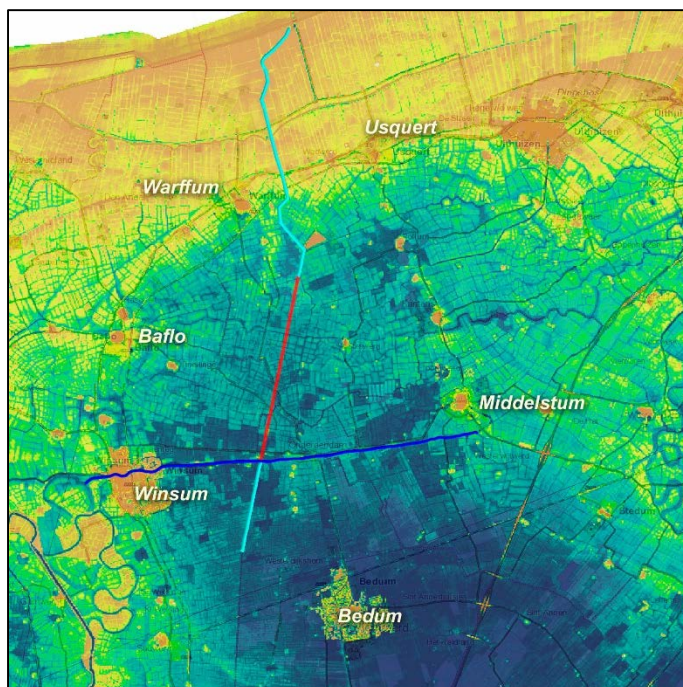
Verder doorsnijdt het huidige Boterdiep tussen Onderdendam en Fraamklap en ook de in het verlengde daarvan gelegen watergang tot aan de Pomp het oude kerspel Toornwerd. Dat kerspel – hier aangegeven met een verticale arcering – is later opgedeeld in de kerspelen Toornwerd, Middelstum en Westerwijdwerd. Wellicht heeft ook Huizinge ooit deel uitgemaakt van 'Groot Toornwerd'.

Bij de nadere indeling van het kerspel Toornwerd hebben de Deel en het Dellekanaal wel een rol gespeeld: de waterloop vormt de noordgrens van het kerspel Westerwijdwerd. Ten noorden ervan liggen Huizinge en een deel van Middelstum. Het kerspel Middelstum wordt door de Deel gesplitst in een ten noorden en een ten zuiden van deze watergang gelegen stuk. Het zuidelijke deel – waarin het Aduarder voorwerk Rodeschool ligt – laat een noordwest-zuidoost georiënteerde percelering zien. De verkaveling ten noorden en ten zuiden van de Deel vertoont hier echter geen enkele overeenkomst, zodat het erop lijkt dat het graven van de Deel vooraf is gegaan aan de indeling van het land.

Dit geldt ook voor de landerijen ten noorden en ten zuiden van het Dellekanaal, zowel ten westen als ten oosten van het Kardingermaar/Maervliet. Ook hier lijkt het land eerst te zijn ingedeeld nadat het kanaal was gegraven.

Tenslotte nog iets opmerkelijks: even ten westen van Onderdendam zijn ten noorden en ten zuiden van de Deel enkele sloten te zien die exact dezelfde oriëntatie hebben. Er is echter niet één sloot die ook echt aan beide zijden van het diep doorloopt. Er lijkt in dit ongeveer 1 km lange en c. 600 meter brede tussen de Onderdendamsterweg en Munsterweg gelegen blok dus wel enige samenhang te bestaan, maar deze is moeilijk te duiden.

Een aanknopingspunt voor een (relatieve) datering heeft deze analyse niet opgeleverd.

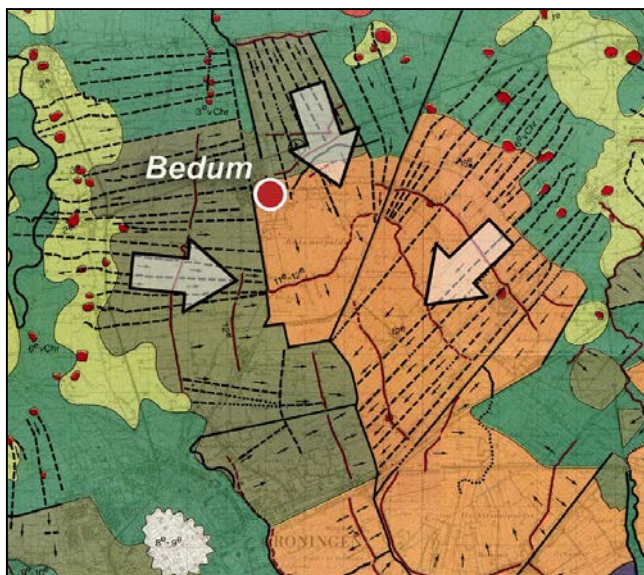
Nog eens de oriëntatie van de Oude Ae

¹⁹ Zie ook 'Groningen en het Drentse water' 4, p. 21; Maarhuizen (*Marahusum*) is in 1211 van Baflo afgesplitst (OGD I 51, 12 september 1211).

Hoe onzeker de samenhang tussen de oriëntatie van de Oude Ae en de loodlijn op de lijn Baflo-Middelstum ook is, ik laat toch nog even dit plaatje zien om te wijzen op het vage raster dat herkenbaar is in het land ten noorden van de Deel. De regelmaat die hieruit spreekt wijkt sterk af van de 'rommelige' verkaveling van het oude en hogere kleiland. Ik heb bovendien ingetekend hoe het water vanuit de Noordgroninger laagte naar het wad kan hebben gelopen. Er waren meer uitgangen dan de Oude Delte die hier met een blauwe lijn is gemarkeerd. Ook de Oude Weer ten westen van Warffum heeft water afgevoerd, evenals het Andelstermaar dat aan de noordzijde langs Rasquert loopt, en het Bremaar/Startenhuistermaar dat aan de oostzijde water naar de Fivelboezem moet hebben afgevoerd.

Toen afwatering vanuit het noordelijke laagland niet meer mogelijk was, heeft men de Deel doorgetrokken tot in de grote Hunzekronkel ten westen van Winsum die ik in *Een kronkelend verhaal* 'Baatjeborgkronkel' heb genoemd. Er was nog geen zijl en mogelijk was toen de noordelijke Hunzemonding (bij Eenrum) nog niet helemaal dicht.

Door het ontbreken van een zijl hadden eb en vloed vrij spel, met het gevolg dat de Deel, een oorspronkelijk recht gegraven ontginningsloot, kronkels is gaan vertonen.

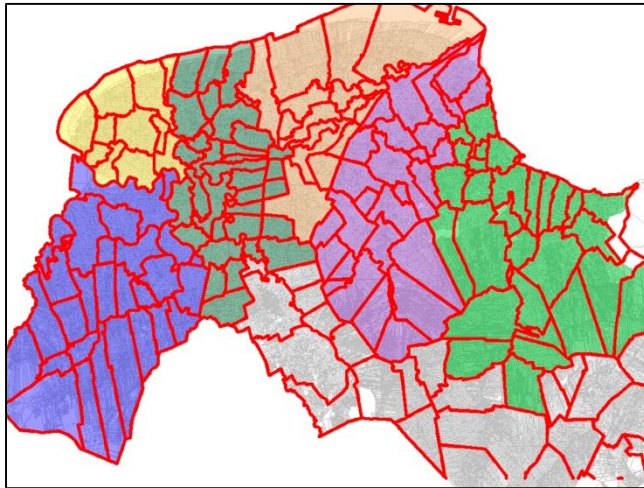

De kolonisatie van het Centrale Woldland

De Deel is dus aanvankelijk een vanaf de wierdenrij op de oostoever van de Hunze gegraven ontginningsloot die eerst in tweede instantie naar de Hunze is doorgetrokken. Hij heeft ook een belangrijke rol gespeeld bij de ontwikkeling van het Centrale Woldland. Het is zelfs denkbaar dat de ontginning van dit gebied eerst de noodzaak heeft geschapen om de Deel naar de Hunze door te trekken.

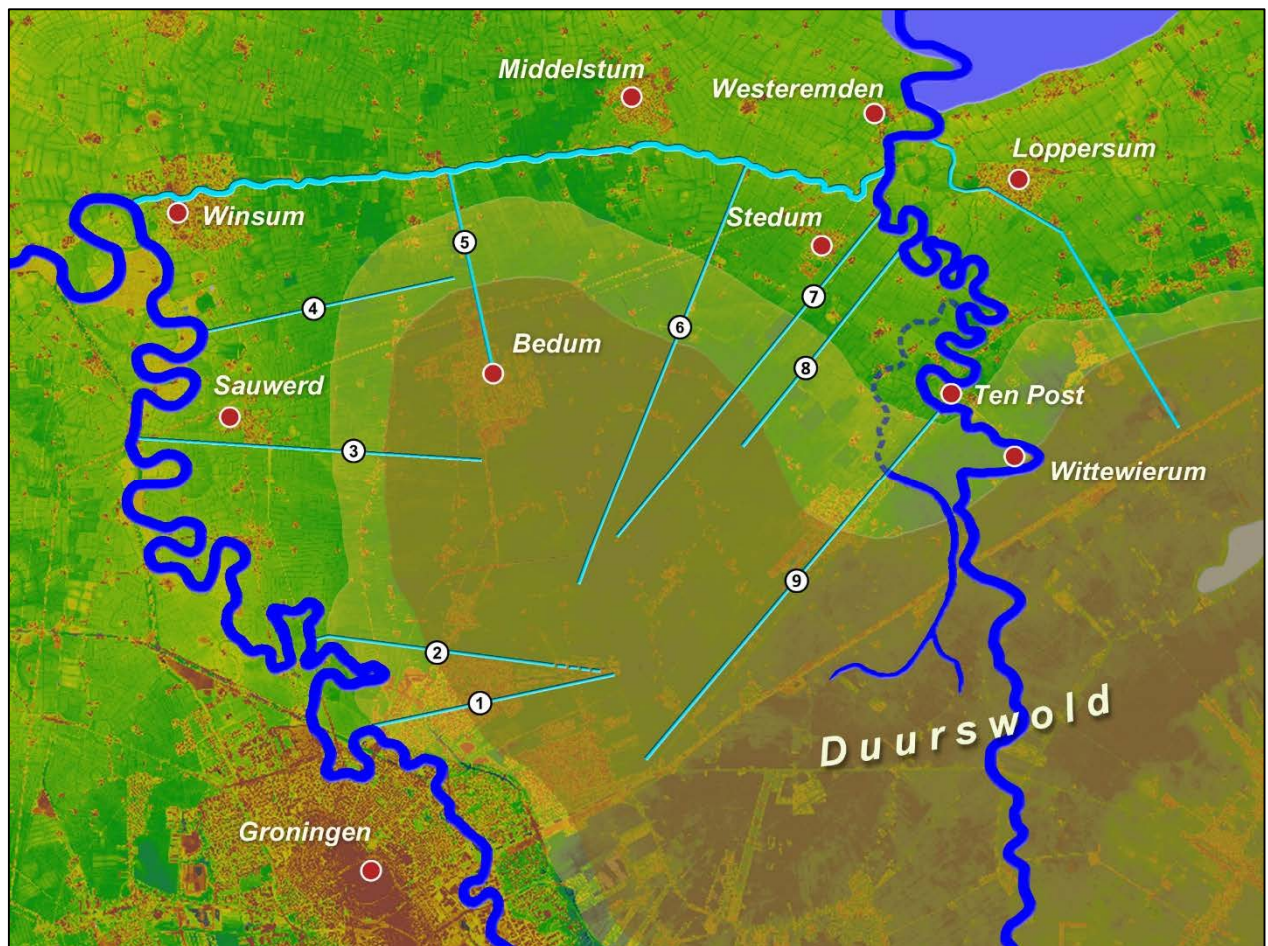
Ook van andere kanten is het Woldland aangepakt. De verkaveling wijst daarop. Aan de westzijde ging de kolonisatie uit van de wierden op de oostelijke oeverwal langs de Hunze (Ubbega), aan de oostzijde kwamen de kolonisten van de wierden op de westelijke oeverwal langs de Fivel.

Bedum is in het Centrale Woldland waarschijnlijk de eerste kolonie. Deze nederzetting lijkt te zijn gesticht door uit het Oosterambt van Hunsingo afkomstige kolonisten die vanaf de Deel het woldland in trokken. Zoals ik al zei leid ik de herkomst van de kolonisten af uit het feit dat de parochie Bedum onder het dekenaat Usquert viel.

Kerspels en dekenaten

Van links naar rechts: dekenaat Humsterland (Oldehove, blauw), Marne (Leens, geel), Halfambt (Baflo, groen), Oosterambt (Usquert, zalmkleurig), West-Fivelingo (Loppersum, lila), Oost-Fivelingo (Farmsum, lichtgroen).

Het Centrale Woldland en de 9 'oertochten' (Woldland 1)

1. Beijumerzuidwending	6. Kardingemaal
2. 'Zuidwoldertocht'	7. 'Oude Barnheemstertocht'
3. Arwerdertocht	8. 'Maljehornstertocht'
4. Wetsingermaal	9. 'Ten Postertocht'
5. Boterdiep	

In het landschap en op landkaarten zijn enkele sloten aan te wijzen die onderdeel kunnen zijn geweest van het oudste ontwateringssysteem van het Woldland. In zijn geheel bestaat dat systeem niet meer. Van de meeste 'oersloten' zijn slechts enkele stukken over. Dat ze ooit delen van veel langere sloten zijn geweest blijkt vooral uit de sporen die ze op de hoogtekaart hebben nagelaten.

Ik noem ze hierna, soms met fantasienamen omdat de sloten nu niet meer bestaan of omdat losse delen ervan afzonderlijke namen hebben gekregen, rondgaande met de 'zonneomgang', te beginnen bij de noordpunt van de Hondsrug.

1. **Beijumerzuidwending.** Deze ten dele nog bestaande tocht vormt de kerspelgrens tussen Beijum (later Zuidwolde) in het noorden en Noorddijk in het zuiden.
2. **'Zuidwoldertocht'.** Bedoeld is de tochtsloot die de grens heeft gevormd tussen Beijum en Zuidwolde.²⁰ Hij is nog grotendeels zichtbaar. De sloot loopt vanaf het 'Drielandenpunt' bij het Hondegat langs het Soephuis. Op GPS 53.258597, 6.557575 maakt hij een knik in westelijke richting om c. 475 meter verder uit te komen in de meest noordelijke van de twee grote Hunzekronkels die door de Koningslaagte slingeren. Als we hier inderdaad met een oude ontginningsloot te maken hebben, moeten deze kronkels nog water hebben gevoerd toen de eerste ontginningen in de omgeving van Beijum begonnen.
3. **Arwerdertocht.** Ook deze tocht bestaat gedeeltelijk nog en stukken ervan staan op de kaart als Eenstertocht, Zuider Sauwerdertocht of De Tocht, en Arwerdertocht; de sloot is de kerspelgrens tussen Sauwerd en Bedum in het noorden en Adorp en Noordwolde in het zuiden. Als bijzonderheid moet worden aangetekend dat de tocht dwars door de Poel in de Wolddijk gaat. De dijk was daar waar hij de tocht kruiste het zwakst, zodat hij op deze plaats gemakkelijker kon doorbreken dan elders. We zullen de sporen van een dijkdoorbraak op deze plek op een van de volgende plaatjes beter zien.
4. **Wetsingermaar.** De watergang bestaat nog in zijn geheel, en wel onder de namen Wetsingermaar voor het westelijke deel en Zuider Haandijkstertocht voor het oostelijke; het oostelijke eindpunt ligt even ten noorden van de plek waar de Stadsweg (Onderwierum) overgaat in de Lageweg (Westerdijkshorn).
NB Het is nog maar de vraag of deze watergang in dit rijtje past. De bodem waardoor deze sloot loopt bestaat niet uit woudgrond, maar uit zware klei. Wat dat aangaat lijkt hij meer op de Deel en de ten noorden daarvan liggende sloten.
5. **Boterdiep.** Bedoeld is hier het deel van het huidige Boterdiep tussen Bedum en Onderdendam.
6. **Kardingermaar.** Langs de Eemshavenweg is tussen het Thesingermaar (vroeger Geweide genaamd) en Lutjewolde nog een deel van deze tocht te zien; verder naar het noorden volgen de Lutjewoldertocht en Kardingertocht ongeveer het oude tracé. Ten noorden van de Wolddijk, bij het gemaal Crangeweier, valt een 350 meter lang stukje van het huidige Westerwijtwerdermaar samen met het tracé van bedoelde 'oersloot', die verder herkenbaar is in het Zuider Maarvliet en een kort stukje Westerwijtwerderdertocht. Het Kardingermaar is vanouds de grens tussen Hunsingo in het noorden en Fivelgo in het zuiden.

²⁰ Ook besproken in: Jan van den Broek, 'Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk', 60-66.
<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/beijum-van-grensgeval-tot-bloemkoolwijk>

7. **‘Oude Barnheemstertocht’**. Deze oude sloot is grotendeels verdwenen, maar de verdwenen stukken zijn herkenbaar op de hoogtekaart. De lijn is te volgen tot aan het Geweide bij Thesinge.
8. **‘Maljehornstertocht’**. Van deze sloot bestaan nog een paar open gedeelten onder de namen Nittersumertocht, Hemertertocht en Westerwijtwerdermaar. De lijn is te volgen tot de Boersterwaterlozing.
9. **‘Ten Postertocht’**. In de strook tussen de Stadsweg in het noorden en de Grasdijk in het zuiden heeft een aantal parallelle sloten gelopen die uitmondten in een kronkel van de Fivel bij Ten Post. Eén van die sloten is later verbreed en opgenomen in het tracé van het Damsterdiep tussen Oosterdijkshorn en Ten Post. Sporen van deze lijn zijn te volgen tot aan de Borgsloot-boven-de-Rollen onder Garmerwolde.
Op de hoogtekaart zijn in het gebied tussen Oosterdijkshorn en Kröddeburen, tussen de ‘Ten Postertocht’ en de ‘Maljehornstertocht’, vage sporen te zien van een oude waterloop. Mogelijk gaat het hier om de bedding waarlangs het uit de westelijke Duurswolder venen afkomstige water dat door het Lustigemaar noordwaarts stroomde, naar de Fivel heeft gelopen. De bedding is op het kaartje met een streepjeslijn aangegeven. Ook Kooper veronderstelde hier een oude bedding; Miedema heeft op haar kaart van West-Fivelingo wel een aarzelende streepjeslijn getrokken, maar laat die niet aansluiten bij het Lustigemaar.²¹

Zeven van de negen gesignaleerde sloten loosden op natuurlijke waterlopen, de twee andere op gegraven watergangen. De sloten nrs. 1-4 loosden rechtstreeks op de Hunze, de nrs. 7-9 op de Fivel. De sloten nrs. 5 en 6 loosden op de Deel en het Dellekanaal, met dien verstande dat het water van het Boterdiep via de Deel naar het westen stroomde en dat van het Kardingemaar via het Dellekanaal naar het oosten. Deel en Dellekanaal stonden in open verbinding met de zee, als gevolg waarvan ze licht gingen kronkelen.

Het feit dat van deze tochten in het veld op sommige plekken alleen nog maar vage sporen zijn terug te vinden, komt doordat ze al vele eeuwen geleden hun oorspronkelijke functie hebben verloren.

De hier getekende ‘oertochten’ zijn waarschijnlijk niet meteen in hun volle lengte gegraven. Veeleer moeten we veronderstellen dat men bij de aanleg ervan is uitgegaan van de natuurlijke en kunstmatige waterlopen waarin ze uitkomen en dat men vervolgens in verschillende fasen dieper het veen is ingetrokken. Doorgaans wordt aangenomen dat de ontginning van het Woldland in de 10^e eeuw is begonnen. In overeenstemming daarmee mogen we veronderstellen dat de eerste stukken van deze oersloten uit die tijd dateren en dat Deel en Dellekanaal wat eerder moeten zijn gegraven. Wellicht neemt het Kardingemaar een bijzondere positie in en is deze watergang, die tevens de scheidslijn is tussen Hunsingo en Fivelgo, wél in één keer in zijn volle lengte afgebakend en gegraven.²² Het hier beschreven patroon doet verder vermoeden dat Deel en Dellekanaal ofwel in één keer of in elk geval kort na elkaar zijn gegraven.

²¹ Kooper, *Waterstaatsverleden*, 39; M. Miedema, ‘West-Fivelingo 600 v. Chr.-1900 n. Chr.; archeologische kartering en beschrijving van 2500 jaar bewoning in Midden-Groningen’, in: *Palaeohistoria* 41/42 (1999/2000) 237-445, hier 341.

²² Zie voor een suggestie over de constructie van de grens tussen Hunsingo en Fivelgo het hoofdstuk ‘Kardingemaar’ in mijn ‘Raadsels rond Bedum’ op de website van de Groninger Archieven (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/raadsels-rond-bedum>).

Zouden de genoemde negen sloten corresponderen met de nederzettingen die in het Woldland zijn gesticht? Te denken is dan aan Beijum, Zuidwolde, Noordwolde, Onderwierum, Bedum, Steerwolde, Emderswolde of Lutjewolde, Emmerwolde en Garmerwolde. Enkele daarvan zijn in latere tijd geheel of gedeeltelijk verdwenen als gevolg van de bodemdaling en 'vernatting'.

We zullen nu enkele foto's bekijken waarop overblijfsels te zien zijn van de hier beschreven 'oersloten'.

Beijumerzuidwending

We beginnen bij de meest zuidelijke 'oersloot' op het lijstje: de Beijumerzuidwending. Hij vormt de grens tussen Hunsingo (kerspel Beijum) in het noorden en het tot het bisdom Utrecht behorende kerspel Noorddijk in het zuiden.

De Zorgwijksloot ten oosten van het Boterdiep

Deze watergang is een overblijfsel van de 'Zuidwoldertocht'.

Links: het westelijk uiteinde van de Zuider Sauwerdertocht – Arwerdertocht, gezien vanaf de Reitdiepsdijk bij de Wetsingersluis.

Rechts: het oosteinde van de Arwerdertocht, met het Boterdiep op de voorgrond. Aan de horizon, een kleine 2 km verderop, een beetje rechts van het midden, zien we boerderij Wolddijk 52, die even ten noorden van de Poel staat. Deze watergang is, net als de andere ‘oersloten’, mogelijk reeds in de 10^e of 11^e eeuw gegraven. Het grote belang ervan als hoofdwaterring is vervallen door de aanleg van de Oude Ae en de Wolddijk. Dat is de reden waarom delen van deze sloot tot eenvoudige kavelscheidingen zijn vervallen.

Wetsingermaar

De foto is genomen vanaf de oostkant van de Oude Ae; we kijken naar het westen.

Het is wel de vraag of deze sloot ooit naar het veen heeft gelopen. Het kan ook een simpele ontginningsloot zijn, zoals ook de Deel er een is geweest.

Links: oosteinde van de Haandijkster Zuidertocht/Wetsingermaar

Rechts: Moeshornermaar met gemaal Haandijk

De beide foto's zijn gemaakt vanaf de Lageweg en we kijken afwisselend naar het westen (links) en oosten (rechts). Voor de Haandijkster Zuidertocht geldt ongeveer hetzelfde wat is gezegd over de Arwerdertocht: hij verloor zijn functie door het graven van de Oude Ae. Tegenwoordig heeft hij alleen een lokale functie. Aan de oostkant van de weg, in de smalle strook tussen de Lageweg/Stadsweg en het Boterdiep, ligt tegenwoordig de Moeshornertocht, aan het einde waarvan het gemaal Haandijk staat, dat water op het Boterdiep uitslaat.

Zuider Haandijkstertocht en Moeshornertocht op de chromo-topographische kaart

Het bovenstaande plaatje leert ons drie dingen:

1. Het Wetsingermaar en de Zuiderhaandijkstertocht hebben oorspronkelijk één geheel gevormd.
2. Het stukje dat tegenwoordig Moeshornertocht heet hoort er niet bij. De strook tussen Stadsweg/Lageweg en Boterdiep heeft een eigen verkaveling en dito verleden.
3. De tocht heeft zijn functie al lang geleden verloren: op deze kaart is te zien dat er een stuk van de sloot ontbreekt, iets wat we ook bij een aantal andere 'oersloten' zien.

Boterdiep tussen Onderdendam en Bedum

Kardingermaar bij Lutjewolde in
zuidwestelijke richting

Links de Eemshavenweg.

Links: een stukje 'Oude Barnheemstertocht', in noordoostelijke richting gezien vanaf de Thesingerweg.

Rechts: overblijfsel van de 'Maljehornstertocht' ten westen van de Delleweg, gezien in zuidwestelijke richting.
Aan de oostkant van de weg is nog een fraaie Fivelkronkel te zien.

'Ten Postertocht' (nu Damsterdiep)
tussen Dijkshorn en Ten Post

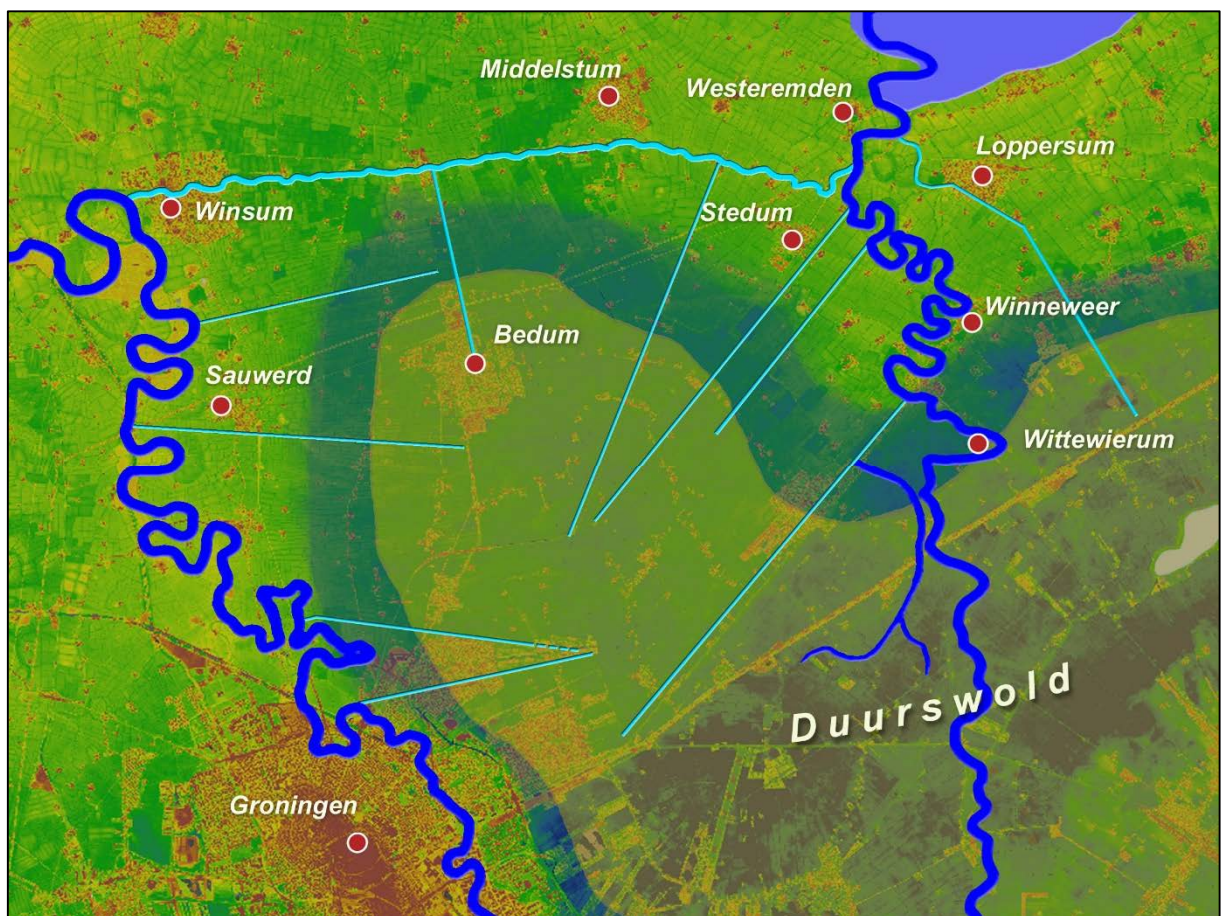
Toen de Groningers in 1424 hun
Damsterdiep tot aan Oosterdijkshorn
groeven, kwamen ze uit op een plek
waar vanuit de richting Woltersum het
Lustigemaar uitmondde in een reeds
eeuwenlang bestaande
ontginningsloot die naar een
Fivelkronkel bij Ten Post liep.

Damsterdiep vanaf de Ten Postertil

De 'Ten Postertocht' kwam even ten zuidwesten van Ten Post uit in een kronkel van de Fivel. Het kromme stuk Damsterdiep op de foto is een restant van de oude rivierbedding.

Links (= aan de zuidzijde) bevindt zich de monding van de Ten Poster Ae. Ook die watergang, die water uit de venen in de buurt van Slochteren afvoerde, is een vergraven deel van de Fivel.

Vernatting aan de randen van het Woldland (Woldland 2)

Het volgende stadium in de ontwikkeling wordt beheerst door twee los van elkaar staande processen:

1. de daling van de bodem aan de randen van het Centrale Woldgebied als gevolg van de ontginningen;
2. het dichtslibben van de Fivelboezem en het ophouden van de waterafvoer via de Fivel.

We beginnen met het eerste proces.

Door de daling van de bodem aan de randen van het Centrale Woldland ontstond daar een laagte tussen de oeverwallen langs Hunze en Fivel enerzijds en anderzijds het middendeel van het Woldland, waar nog niet alle veen was verdwenen en het maaiveld dus nog relatief hoog lag. In deze zone hoopte het water zich op: het kwam daar samen vanuit de onontgonnen venen en vanaf de wierdenrijen van Ubbega en Stedum c.a. De meeste 'oertochten' raakten hierdoor hun oorspronkelijke functie kwijt. Via de uiteinden ervan loosden alleen nog de naar Hunze en Fivel gewende 'hellingen' van de kwelderruggen op de rivieren.

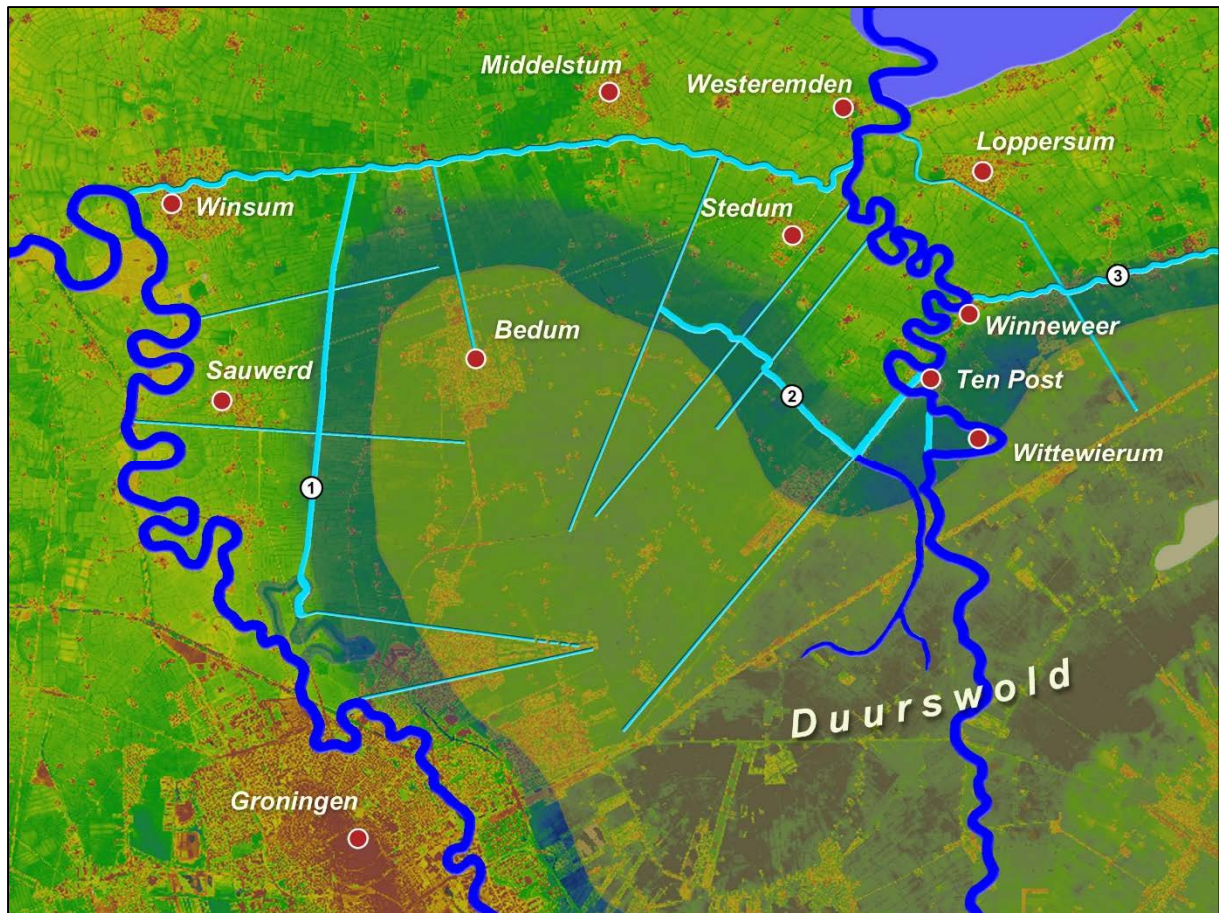
Dit proces van bodemdaling en vernatting moet al meteen met het begin van de ontginningen zijn gestart.

NB Ten oosten van Winneweer zien we hetzelfde verschijnsel. Ook daar ontstond wateroverlast in een strook tussen het wierdenland ten oosten van benedenloop van de Fivel en de venen van Duurswold.

Ter oplossing van de overlast in de lage zones rond het onontgonnen veen zijn enkele afvoerkanalen gegraven:

1. de **Oude Ae** naar de Deel; het water stroomde aanvankelijk mogelijk oostwaarts (met uitstroom naar de Waddenzee), later westwaarts, tussen Obergum en Winsum door naar de Hunze; het noordelijke deel van de Oude Ae is ouder dan het zuidelijke;
2. het **Westerwijdwerdermaar** met afstroom naar het noorden (Kardingermaar/Dellekanaal) en naar het zuiden (de 'Ten Postertocht'), beide naar de Fivel; het Dellekanaal komt bij Westeremden in de Fivel uit, de 'Ten Postertocht' bij Ten Post;
3. De **Delf** ten behoeve van de ontwatering van de lage zone tussen het wierdenland van Loppersum en het zuidelijke veengebied. De Delf blijft hier verder buiten beschouwing.²³

²³ Zie voor de Delf en het Damsterdiep: Jan van den Broek, *Van tochtsloot tot levensader: Delf en Damsterdiep tot c. 1600* op de website van de Groninger Archieven. Het webadres is: <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/van-tochtsloot-tot-levensader-delf-en-damsterdiep-tot-c-1600>.

Enkele afvoersloten gegraven (Woldland 3)

1. Oude Ae
2. Westerwijdwerdermaar
3. Delf

Ad 1.

Het verhaal over de **Oude Ae** is verteld in *Raadsels rond Bedum*.²⁴

Om de zaak niet nodeloos ingewikkeld te maken is in dit plaatje geen rekening gehouden met het feit dat de Oude Ae op zijn minst in twee fasen is gegraven. We zagen al eerder dat het noordelijke deel, tussen de kruising met het Wetsingermaar/Zuider Haandijkstertocht – de plaats van de lichte knik in het tracé – het oudst is en mogelijk dateert uit de tijd dat het water in de Deel nog oostwaarts stroomde. Het gedeelte ten zuiden ervan is later gegraven en wel langs een tracé dat geconstrueerd is als loodlijn op de lijn die men kan trekken tussen Garnwerd en Bedum.

Bij de monding van de Oude Ae in de Deel heeft ooit een zijl gelegen. Hij wordt in geen enkele bron vermeld, maar dat hij heeft bestaan is zeker. Ik kom daarop in het vervolg nog terug.

²⁴ Jan van den Broek, *Raadsels rond Bedum* (hoofdstuk 'Oude Ae en Wetsingermaar', pp. 54-65). Zie <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/raadsels-rond-bedum>.

Ad 2.

Om het water uit de strook tussen het oostelijke deel van het Centrale Woldland en de westelijke oeverwal langs de Fivel af te voeren is het **Westerwijtwerdermaar** gegraven. Daarbij heeft men ongetwijfeld gebruik gemaakt van enkele bestaande watergangen. Een klein stukje (c. 175 meter) van het Westerwijtwerdermaar valt samen met de 'Maljehornstertocht' (een van de 'oertochten').

Het water dat zich in het Westerwijtwerdermaar verzamelde, stroomde in twee richtingen af: noordwaarts via het Kardingermaar en het Dellekanaal naar de Fivel en zuidwaarts naar Dijkshorn. Vanaf Oosterdijkshorn stroomde het samen met het water van het Scharmerzijvest, dat door de Scharmer Ae en het Lustigemaar werd aangevoerd, via de 'Ten Postertocht' naar de Fivel bij Ten Post. Daar kwam ook het water van de Slochter Ae erbij, dat werd aangevoerd door de Ten Poster Ae. Even verderop – bij Winneweer – was er een verbinding met de Delf, die in Fivelgo een rol speelde die vergelijkbaar is met die van de Deel in Hunsingo, maar misschien nog beter te vergelijken is met de Oude Ae.

Overigens veronderstel ik dat de verbinding tussen de Fivel en de Eems niet bij Winneweer is gelegd, maar tot stand is gekomen door een ouder, oostelijk deel van de Delf vanaf Ekenstein te verbinden met een bestaande waterloop die bij Winneweer in de Fivel uitmondde. Zie daarvoor 'Van tochtsloot tot levensader. Delf en Damsterdiep tot c. 1600'.²⁵

Na het graven van het Westerwijtwerdermaar stroomde behalve water van het Hunsingoër kerspel Westerwijtwerd ook dat van het Fivelgoër Woldland en van de westelijke oeverwal van de Fivel (Stedum, Lutjewijtwerd, Hemert) zuidwaarts.

De onder 2 en 3 genoemde afwateringen werkten slechts zolang de benedenloop van de Fivel en de Fivelboezem nog open waren. Dat is wellicht nog tot c. 1150 het geval geweest.

Oude Ae
(GPS 53.330597,
6.566508)

²⁵ Zie <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/van-tochtsloot-tot-levensader-delf-en-damsterdiep-tot-c-1600>.

Het Westerwijtwerdermaar tussen de Douwtil en de Eemshavenweg

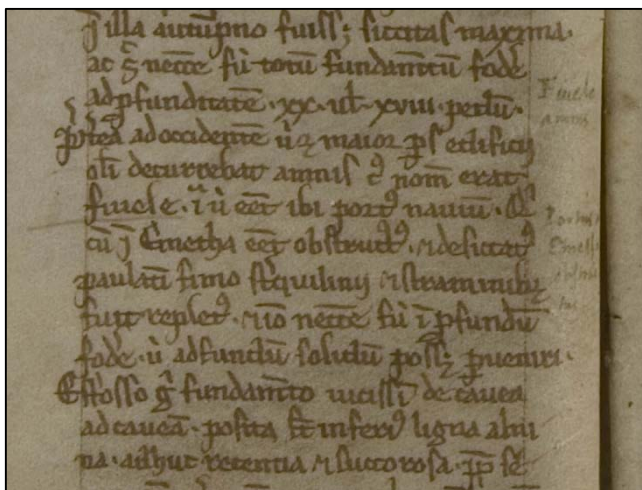
De kronkels in het Westerwijtwerdermaar laten zien dat deze watergang waarschijnlijk bestaat uit afzonderlijke waterlopen van natuurlijke oorsprong.

Even verderop, daar waar nu de Eemshavenweg loopt, bevond zich sinds 1456 de zogenaamde 'pending bij de Doetil', bedoeld om te verhinderen dat water vanuit het Westerwijtwerdermaar de Breeksterpolder binnenkwam.²⁶

Westerwijtwerdermaar bij de 'Leste Stuver'

Op de voorgrond de uitmonding van de Hemertertocht, bij het gemaal Hemert. Ruim 250 meter verderop maakt het maar twee haakse bochten. Het 200 meter lange stukje tussen beide bochten ligt op het tracé van de 'Maljehornstertocht', een van de besproken 'oertochten'.

Menko over de afdamming van de Fivel bij Westeremden

In de marge staan notities van Ubbo Emmius.

Volgens het bericht van abt Menko slibde de Fivel dicht en werd de rivier bij Westeremden afgedamd.²⁷ De kroniekschrijver maakt hiervan melding wanneer hij het verhaal vertelt over de bouw van een nieuwe kerk in Wittewierum in 1238. De afdamming van de Fivel en het

²⁶ GrA T619-89 reg.nr. 112 (18 oktober 1456).

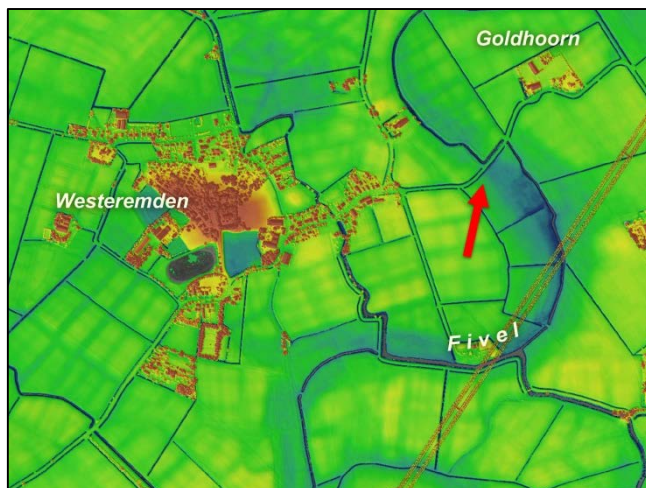
²⁷ Kroniek Bloemhof, UB_116 fol. 34v kolom 136.

verloren gaan van de Fivel als scheepvaartverbinding moet, dat valt uit zijn verhaal op te maken, al v r voor zijn tijd hebben plaatsgevonden.²⁸ Waarschijnlijk hoort de afdamming van de rivier bij Westeremden bij het proces van bedijking van de oudste delen van het wierdenland. We kunnen dan denken aan een datum ergens in de 12^e eeuw.

Tegelijk is er een – vage – aanwijzing die enige grond kan geven aan de veronderstelling dat de Fivel halverwege de 11^e eeuw nog bevaarbaar was. Die aanwijzing kan men vinden in de akte van 1057, waarbij koning Hendrik IV aan bisschop Adelbert van Bremen de graafschappen Hunsingo en Fivelgo cadeau doet, met markt, munt en tol in Winsum en Garrelsheer.²⁹ Winsum ligt bij de plaats waar de Deel in zee (i.c. de benedenloop van de Hunze) uitkomt. Wanneer Garrelsheer toen op net zo'n plaats lag als Winsum, betekent dit dat de Delf daar (d.w.z. bij Garrelsheer) in zee (i.c. de benedenloop van de Fivel) uitkwam. Wanneer schippers vanaf Garrelsheer eerst nog ruim 11 km door de Delf naar de Eems moesten varen, lijkt me niet dat je kunt spreken van een 'Garrelsheer-aan-zee'.

Deze aanwijzingen zouden kunnen betekenen dat de Fivel in amper   n eeuw tijd van een watervoerende en bevaarbare rivier is verpieterd tot een kronkelende laagte in het wierdenland.

Ook na de afdamming van de benedenloop van de Fivel bij Westeremden bleven de Fivelboezem en de rieten of kreken daarin nog gebruikt worden voor de scheepvaart. Dat kunnen we opmaken uit een akte van 1317, waarin werd bepaald wat er gedaan moest worden wanneer zich een conflict zou voordoen tussen schippers en handelaren die van elders naar de Zandtsterzijl kwamen enerzijds en anderzijds de inwoners 'van ons land'.³⁰ Ook in de 16^e eeuw wordt in bronnen nog melding gemaakt van haven-achtige functies op plekken waar watergangen in de Dollard uitkwamen en de open zee via prielen bereikbaar was.³¹ De situatie op die plaatsen moet gelijkenis hebben vertoond met die van Garrelsheer in de 11^e eeuw.

Een dam in de Fivel bij Westeremden

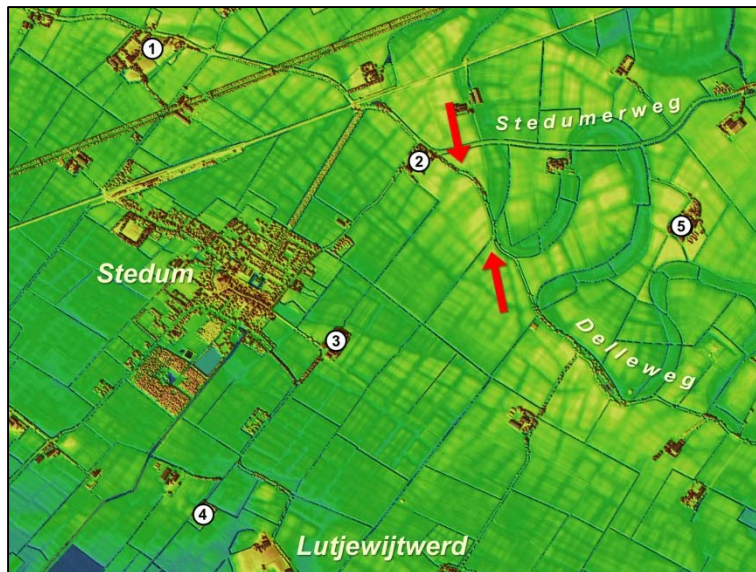
Aan sporen op de hoogtekaart is nog te zien waar de Fivel is afgedamd: de plaats van de dam (bij het pijltje) heeft het tracé van de Zeerijperweg bepaald.

²⁸ H.P.H. Jansen en A. Janse (ed. en vert.), *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum* (Hilversum 1991) 336-337.

²⁹ OGD I 24 (25 april 1057).

³⁰ OGD I 254 (25 juli 1317). Met de Zandtsterzijl wordt vermoedelijk een zijl in de Korendijk (of Olddijk) bedoeld.

³¹ Zie het 'Advis van ordinantie um in deser bekommerlicke tydt victualie van Embden ende uuth Oestfrieslandt overall tmoegen hebben ende bekomen' van 15 juli 1580 (GrA T2100-1462.304).

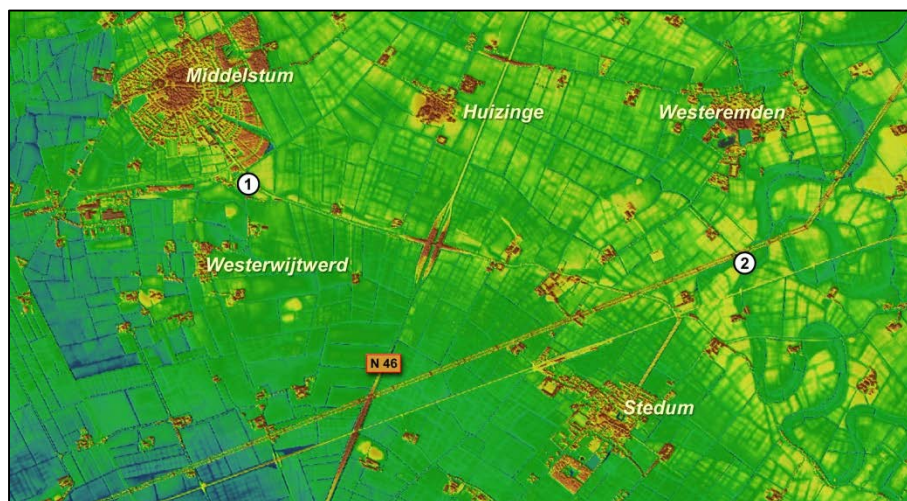

Sporen van 'oersloten' bij Stedum

1. De Weer
2. Vlierbosch
3. Jensemaheert
4. Barnhoeve
5. Boelemaheert

De pijltjes wijzen naar de plaatsen waar de 'Oude Barnheemstertocht' (boven) en de 'Maljehornstertocht' (onder) in de Fivel uitkwamen.

Doordat de Fivel vanaf c. 1100 (?) niet meer functioneerde, konden de Oude Barnheemstertocht en de Maljehornstertocht niet meer naar het noordoosten afstromen.

Het gebied tussen Middelstum, Westeremden en Stedum op de AHN

1. De Pomp
2. Oldfort

De sporen van het 'Dellekanaal' zijn herkenbaar tussen De Pomp en Oldfort; rechts tekent de kronkelende Fivelbedding zich duidelijk af.

Tegelijk met de Fivel is ook het Dellekanaal tussen De Pomp en Oldfort verstopt geraakt.

Oud-rijksarchivaris Formsma bestreed het idee van een doorgaand middeleeuws scheepvaartkanaal, bestaande uit Delf, Deel en Dellekanaal, maar in zijn ijver gooide hij met het kind ook het badwater weg. Hij wilde niets weten van het kanaal dat ik 'Dellekanaal' noem. Zoals gezegd heeft Ben Westerink onlangs in Stad en Lande nog eens gewezen op de sporen die dit kanaal in het land heeft nagelaten. Eerder was dat al door ir. Johan van Veen gebeurd, die de aantekeningen van P.M. Bos heeft uitgewerkt in het bekende *'De Fivel en hare verzanding'*.

Op dit hoogtekaartje is de kronkelende oude bedding van de Fivel (rechts) goed te zien, evenals de kleinere kronkels in het overigens rechte tracé van het Dellekanaal dat ten noorden van de huidige Delleweg heeft gelopen.

De kronkels in Delf, Deel en Dellekanaal zijn het gevolg van de werking van eb en vloed.

Het 'Dellekanaal' en de Fivelbedding
(bodemkaart)

In zijn hoofdstuk over de middeleeuwse waterstaat in de *Historie van Groningen* heeft De Cock gewezen op de overeenkomst van de klei waarmee de Fivelbedding en het Dellekanaal zijn opgevuld.³² De bodemkaart bevestigt deze observatie. Ook de oude verkaveling – zichtbaar op de oude kadasterkaart maar nu vrijwel geheel verdwenen – laat zien dat hier ooit een kronkelende watergang heeft gelopen.

De datering van dit dichtslibben is onzeker. Volgens Westerink is het aannemelijk dat de waterafvoer via de benedenloop van de Fivel in de loop van de 10^e eeuw al problematisch werd.³³ Maar het is de vraag of dit wel klopt. We zagen dat er wellicht reden is om aan te nemen dat de Fivel halverwege de 11^e eeuw nog water voerde. Hoe dit ook zij, doordat het Dellekanaal verstopt raakte, kon ook het Kardingermaar niet meer langs de oude route lozen.

Het dichtslibben van de Fivel en het Dellekanaal dwong tot ingrijpende en relatief grootschalige aanpassingen van het systeem van waterlossing:

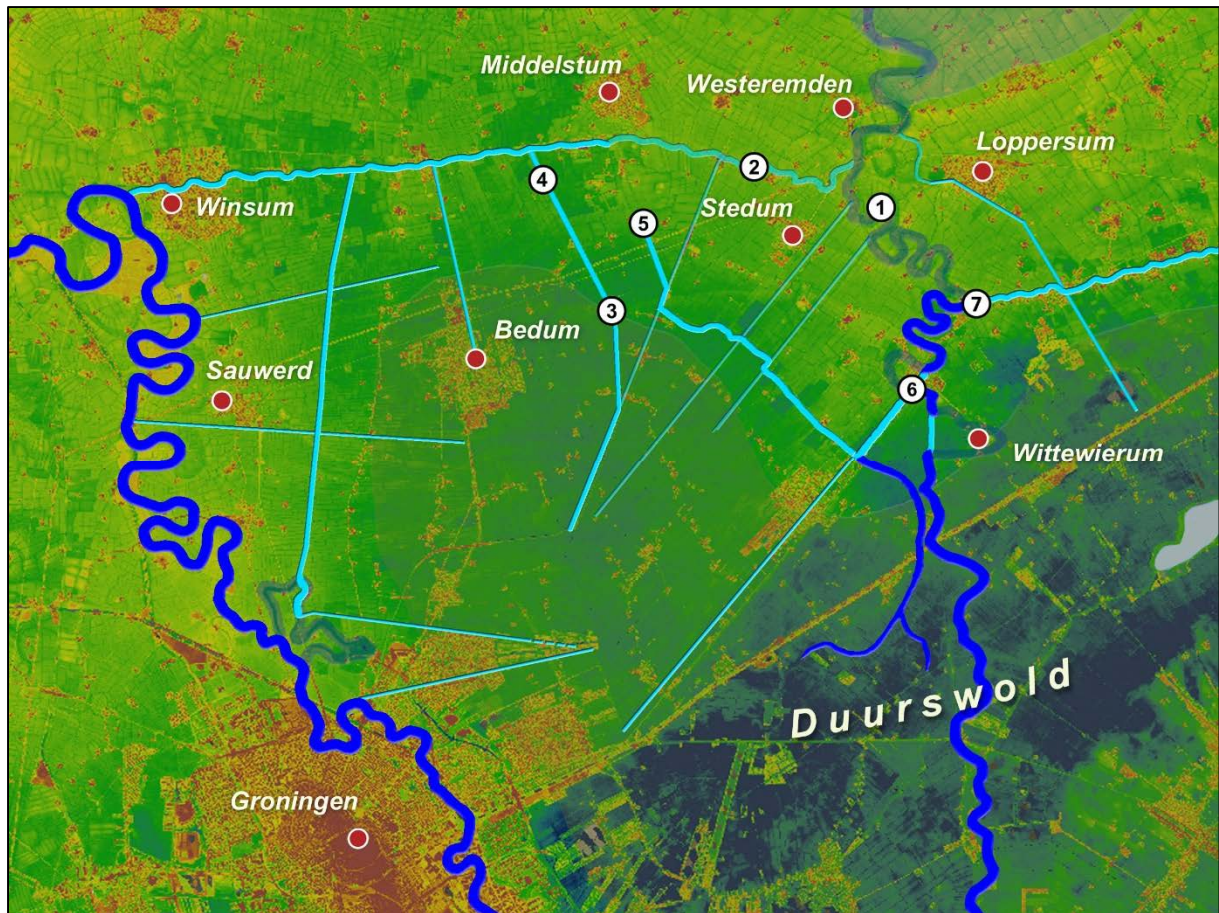
1. het Kardingermaar werd in noordelijke richting afgeleid en via het huidige Hooimaar in verbinding gebracht met het Deelstermaar (zo wordt het oostelijke stuk van de Deel later genoemd);
2. het zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd kreeg via het Westerwijtwerdermaar afwatering in zuidelijke richting, via Dijkshorn en de 'Ten Postertocht' naar de Fivel bij Ten Post en dan verder vanaf Muda via de Delf naar de Eems.

Deze aanpassingen veronderstellen samenwerking tussen Fivelgo en Hunsingo: een deel van Fivelgo (het latere Vierendeel) waterde sindsdien via Hunsingo af (de Deel) naar de benedenloop van de Hunze, en een stuk(je) Hunsingo (Westerwijtwerd) loosde via de Delf, hoofdwatgang van Fivelgo, op de Eems.

De ingrepen worden in het volgende kaartje in beeld gebracht en daarna uitvoeriger besproken.

³² J.K. de Cock, 'De middeleeuwen', in: *Historie van Groningen, Stad en Land* (Groningen 1976) 593-612; hier 598.

³³ Westerink, a.w. 19.

Woldland met oplossingen (Woldland 4)

1. Dichtgeslibde Fivelbedding
2. Dichtgeslibd Dellekanaal
3. Afleiding van het Kardingermaar
4. Hooimaar
5. Afwatering van het lage zuidelijke deel van het kerspel Westerwijtwerd via het Westerwijtwerdermaar
6. Ten Post
7. Muda

Ad 1.

Om het water uit het noordelijke stuk van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland af te voeren is het water van het **Kardingermaar** vanaf Lutjewolde (GPS 53.292739, 6.644077) via een reeds bestaande, op Middelstum geraaide sloot door Hunsingoër gebied noordwaarts geleid. Ongeveer 1700 meter verder naar het noorden (op punt GPS 53.307963, 6.642900) sloot de afgeleide watergang aan op een andere kavelsloot die meer noordwest georiënteerd is en past in de op Warffum geraaide verkavelingsstructuur van het zuidwestelijke deel van het kerspel Middelstum.³⁴

Het afgeleide Kardingermaar volgde ook ten noorden van de Eenkemaheerd (Fraamweg 4) en de Stenen Pijp (bij punt GPS 53.332106, 6.623652) de loop van de genoemde kavelsloot (het tegenwoordige Hooimaar) en kwam ten oosten van boerderij Jaagpad 5 in de Deel uit.

³⁴ Zie hoofdstuk 4 ('De constructie van het Boterdiep') in *Raadsels rond Bedum*.

Eemshavenweg en Kardingermaar bij Lutjewijtwerd, gezien in zuidwestelijke richting

Oorspronkelijk heeft het Kardingermaar rechtdoor gelopen. Toen het water vanuit het Woldland niet meer via het Dellekanaal kon afstromen, is het via het door de pijlen aangegeven tracé noordwaarts geleid.

Het Kardingermaar en de toren van Middelstum vanaf de Sint Annerweg

Het witte pijltje wijst naar de toren van de Hippolytuskkerk in Middelstum.

Via deze watergang liep het water van het Fivelgoër Vierendeel over Hunsingoër bodem naar de Deel.

Dit stuk van het Kardingermaar (het 'Buiten-Kardingermaar') gold later als een 'extra-territoriaal object' van de schepperij Vierendeel.

Het noordelijke uiteinde van het Hooimaar vanaf het Jaagpad, ruim 500 meter ten westen van Fraamklap

Het water uit het Woldland liep in eerste instantie via dit maar naar de Deel. Later is het vanaf de Stenen Pijp bij de Eenkemaheerd (de boerderij met de grote windmolen op de achtergrond) naar het westen geleid.

Ook tegenwoordig staat het Hooimaar nog in verbinding met het Boterdiep. Op het perceel ten westen van het Hooimaar (rechts op de foto) staat boerderij Jaagpad 5, die door de aardbevingen zozeer is beschadigd dat ze met behulp van stalen balken overeind moet worden gehouden. De boerderij en de bijbehorende landerijen waren vóór de Reductie eigendom van het klooster te Sint Annen.

Westerwiltwerdermaar richting
Dijkshorn

Links op de achtergrond is de Maria
Christinahoeve zichtbaar.

Ad 2.

Volgens de verklaring die de Westerwiltwerders in 1529 aflegden, zou dit naar Dijkshorn lopende kanaal 'van hen' zijn. Deze claim, die niet werd aangevochten, kan ik alleen begrijpen wanneer het Westerwiltwerdermaar in een grijs verleden is aangelegd (of: aangepast) om water vanuit Westerwiltwerd naar Oosterdijkshorn af te leiden. Vanaf die plek moet het via de 'Ten Postertocht' naar de Fivel hebben gelopen.

Het wekt wellicht verbazing dat de Westerwiltwerders hun heil zo ver weg zochten terwijl ze hun water op het eerste gezicht ook veel dichterbij huis kwijt hadden gekund door het naar de Deel af te leiden. Ik vermoed echter dat men eenvoudig de natuurlijke loop van het water heeft gevolgd. Vanuit het zuidelijke deel van Westerwiltwerd liep het, de helling van de bodem volgend, via bestaande watergangen in zuidelijke richting waar het alleen ter hoogte van de Maria Christinahoeve (ruim 400 meter ten noordwesten van de Dijkshornerklap) een handje geholpen moest worden om door een hoger opgeslibde rug te komen.

De twee hierboven beschreven ingrepen waren een antwoord op het dichtslibben van de Fivel.

Heel lang hebben deze maatregelen echter geen soelaas kunnen bieden. Dat kwam door de voortgaande bodemdaling in de veengebieden. Had het water uit deze streken aanvankelijk onder vrij verval afgestroomd, als gevolg van de daling van het maaiveld liep het steeds moeilijker weg. Wanneer men de zaak op haar beloop liet zouden de voormalige veengebieden zelfs last krijgen van water dat er vanuit de omringende, nu hogere landen, naartoe stroomde.

Op het hierna volgende kaartje zijn weer verschillende – waarschijnlijk niet helemaal gelijktijdige – ingrepen in beeld gebracht. Het gaat om twee maal twee samenhangende maatregelen die omstreeks het jaar 1200 zijn genomen. Het eerste tweetal had tot doel het overstromingsgevaar voor de lage landen van Duurswold te beperken en betreft

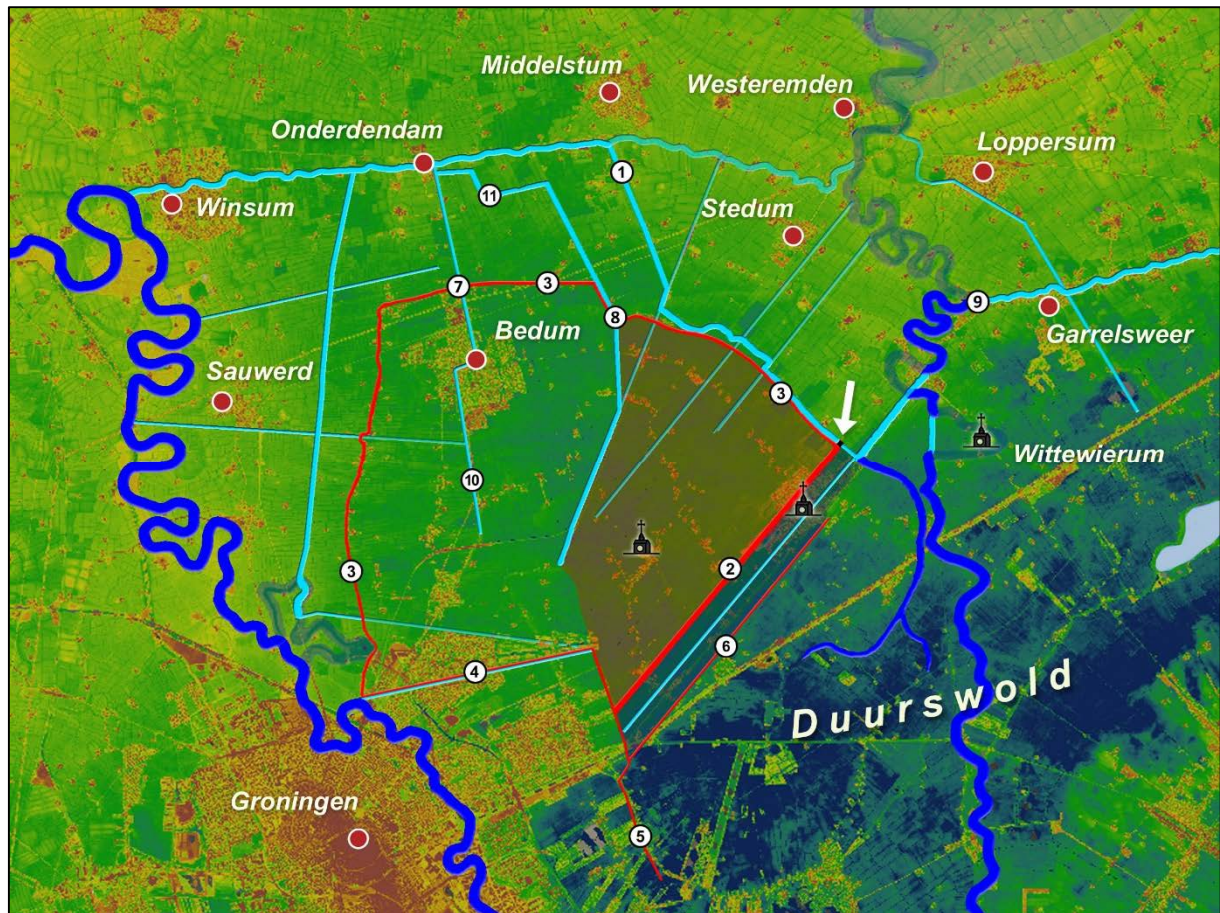
1. de omkering van de stroomrichting van het Westerwiltwerdermaar en de aansluiting van deze watergang op de Deel
2. de splitsing van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in een noordelijk en een zuidelijk deel.

Het tweede tweetal was bedoeld ter bescherming en ontwatering van het Centrale Woldland en betreft:

3. de aanleg van de Wolddijk en de bouw van enkele zijlen;
4. de aansluiting van een tochtsloot tussen Plattenburg en Bedum op het Boterdiep.

Tenslotte moet in dit verband een maatregel worden vermeld die bedoeld was om de gevolgen op te vangen van het toenemende peilverschil tussen het hogelandster water en dat van het lageland:

5. de aanleg van het Krommaar vanaf de Stenen Pijp naar Onderdendam.

Vijf samenhangende ingrepen (Woldland 5)

1. Aansluiting van het Westerwijtwerdermaar op de Deel	6. Grasdijk
2. Buursterzuidwending of Stadsweg	7. Bedumerzijl
3. Wolddijk	8. Kardingierzijl
4. Beijumerzuidwending	9. Mudesterzijl
5. Borgwal	10. Boterdiep-zuid
	11. Krommaar

Aangegeven zijn (van west naar oost) de kloosters te Thesinge, Ten Boer en Wittewierum. Het witte pijltje wijst naar de dam in het Westerwijtwerdermaar bij Dijkshorn.

Het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland is in twee ongelijke delen verdeeld. Het grootste stuk ligt ten noorden van de Buursterzuidwending, is op het kaartje rood gekleurd en is als 'het Vierendeel' deel gaan uitmaken van het Winsumerzijlvest. Het zuidelijke deel, een c. 1 km brede strook tussen de

Buursterzuidwending en de Grasdijk, is op het kaartje blauw gekleurd, bleef op de Fivel uitwateren en werd onderdeel van het Scharmerzijlvest, dat zelf weer bij het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen hoort.

Ook de hier bedoelde ingrepen verdienen nadere toelichting. Daarna laat ik enkele sporen zien die ze in het landschap hebben achtergelaten.

Ad 1 (omkering van de stroomrichting in het Westerwijtwerdermaar).

Ook in Duurswold was de bodem aan het dalen als gevolg van de ontginningen in die streek. Voor zijn ontwatering was dit gebied afhankelijk van de Delf, het latere Damsterdiep ten oosten van Garrelswear. De Delf diende echter ook als boezem voor de aangelegen hogere landen ten noorden ervan (omgeving Loppersum, Wirdum, Oosterwijtwerd en verder naar het oosten). De moderne hoogtekartaat laat dat goed zien. Het gevolg daarvan was dat het Lageland – het dorp van die naam heet niet voor niets zo! – zijn water niet meer kwijt kon en de streek onbewoonbaar dreigde te worden.

Ik vermoed dat Hunsingoërs en Fivelgoërs in gezamenlijk overleg tot een oplossing zijn gekomen. Deze bestond daaruit, dat de westzijde van de rug van Stedum, met Lutjewijtwerd en Hemert, niet langer via het toch al overbelaste Fivelgoër afvoersysteem mocht afwateren, maar noordwaarts zou gaan lozen. Daartoe werd het **Westerwijtwerdermaar** bij Oosterdijkshorn afgesloten door middel van een dam (op het kaartje aangegeven met een klein zwart blokje). Om het water van Stedum c.a. (Fivelgo!) kwijt te raken moest alsnog een aansluiting worden gemaakt met het Hunsingoër systeem. Omdat hiervoor een (reeds bestaande) sloot (uit)gegraven moest worden waarvan de richting tegen het natuurlijke verval in liep, was in eerste instantie niet voor deze uitweg gekozen. Het feit dat dit nu wél werd gedaan, maakt duidelijk hoe groot de overlast moet zijn geweest die de lage landen ten zuiden van Oosterdijkshorn ondervonden van het door het Westerwijtwerdermaar aangevoerde water.

Ik duid de watergangen van het latere Winsumerzijlvest aan als 'het Hunsingoër afvoersysteem' omdat dit alles moet zijn gebeurd in de periode die vooraf gaat aan de afsluiting van de Deel door middel van een zijl ten westen van Winsum. Er zijn redenen om aan te nemen dat de zijl daar omstreeks 1300 is gelegd. Van een Winsumer**zijl**vest kan vóór die tijd dus geen sprake zijn.

Het water van Stedum liep nu via het noordelijke deel van het huidige Westerwijtwerdermaar naar de Westerwijtwerderhorn (ten zuiden van Middelstum tussen De Pomp en Boerdam). Vanaf dat punt stroomde het door het latere Deelstermaar en de Deel westwaarts om bij Winsum in zee uit te komen. De stroomrichting in het Westerwijtwerdermaar werd dus omgedraaid ten opzichte van de oorspronkelijke.

Ad 2 (splitsing van het Fivelgoër Woldland).

Tegelijk – en dat moet onderdeel van dezelfde deal zijn geweest – is besloten om een waterscheiding aan te brengen tussen het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland dat via het Kardingermaar op de Deel afwaterde en het zuidelijke deel (niet meer dan een strook eigenlijk) dat via de 'Ten Postertocht' en de Fivel bleef lozen. Die waterscheiding is de **Buursterzuidwending**, nu Stadsweg tussen de Borgsloot en Oosterdijkshorn. Dat de

scheiding hier is gelegd zal te maken hebben met de omstandigheid dat dit tracé – vanuit het noordoosten gezien – het verst over relatief hoger terrein naar het zuidwesten doorloopt. Het onderhouden van een waterkering op deze plaats kostte dus de minste arbeid.

Het ten noorden van de Buursterzuidwending gelegen deel van het Fivelgoër Woldland is de latere schepperij Vierendeel in het Winsumerzijlvest, het zuidelijke deel, tussen de Stadsweg en de Grasdijk, is de noordelijke helft van de Schepperij Ten Boer van het Scharmerzijlvest, onderdeel van het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen.

We zien dus dat de veranderingen in het landschap al heel vroeg geleid hebben tot vérgaande ingrepen, vergelijkbaar met die welke halverwege de 15e eeuw leidden tot de aansluiting van het Oosterniezijlvest bij het Winsumerzijlvest.

Opmerkelijk is de locatie van het klooster Ten Boer: direct aan de Buursterzuidwending of Stadsweg. Zou de splitsing van het Fivelgoër Woldland het werk zijn geweest van de abten van de twee Benedictijner kloosters die in dit gebied zijn gesticht? De abt van Thesinge was van meet af aan de baas in het noordelijke deel, die van Ten Boer in het Scharmerzijlvest. Het is niet meer dan een veronderstelling. Als ze klopt moeten we voor de deling van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland denken aan het begin van de 13^e eeuw.

Ad 3 (aanleg van de Wolddijk).

In diezelfde periode of even eerder moet de **Wolddijk** zijn gelegd. Bedoeling daarvan was bescherming van het door ontginning gedaalde land tegen het water dat van de omringende hogere gronden toestroomde.

Aanleg van een dijk betekende dat er ook zijlen moesten worden gelegd. Het water mocht er immers alleen uit, niet erin. Voor de ontwatering van het door de Wolddijk, Beijumerzuidwending en Buursterzuidwending omsloten gebied zijn 2 zijlen gebouwd: de Bedumerzijl en de Kardingersizl.

Ad 4 (aanleg van het zuidelijke deel van het Boterdiep).

Op het plaatje heb ik ook de voorzetting van het **Boterdiep** aangegeven. Toen de Wolddijk was opgeworpen, was het voor de landerijen in het gebied ten zuiden van Bedum (Noordwolde, Ellerhuizen, en ook Zuidwolde en Beijum) niet langer mogelijk om via de 'Zuidwoldertocht', Arwerdertocht en Oude Ae te lozen. Aansluiting moest toen worden gemaakt met het al eerder gegraven noordelijke deel van het Boterdiep. Hiervoor hoefde niet veel graafwerk te worden verricht. Men gebruikte eenvoudig een bestaande sloot die de oude structuurlijn volgde die vanaf Onderdendam tot aan Plattenburg is te volgen en die geconstrueerd is als loodlijn op lijn Sauwerd-Bedum.³⁵ Deze lijn vormt tevens de grens tussen verschillend georiënteerde ontginningsblokken.

Ad 5 (aanleg van het Krommaar).

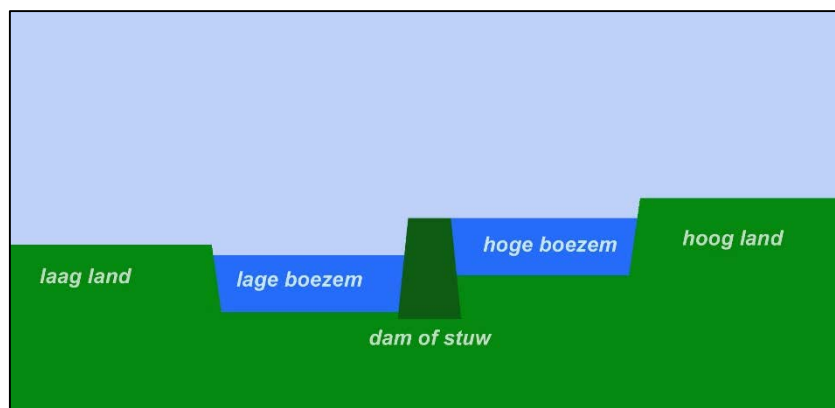
Zoals we zagen heeft men aanvankelijk het Kardingermaar bij Lutjewolde noordwaarts geleid en kwam het ten oosten van Jaagpad 5 in de Deel uit. Later heeft men voor het uit de Fivelgoër Wolden komende water vanaf de plek waar het Kardingermaar de Fraamweg kruiste (hier lag de eerder vermelde Stenen Pijp, de opvolger van de in oudere bronnen

³⁵ Zie hiervoor *Raadsels rond Bedum*, hoofdstuk 4, 'De constructie van het Boterdiep').

genoemde Steentil en Woltematil) een ongeveer dwars op de verkavelingsrichting staande, naar het westen lopende watergang gegraven die, na het maken van enkele bochten (het Krommaar, tegenwoordig Kromme Kardingermaar en – bij Onderdendam – Dode Kardingermaar geheten), bij Onderdendam in de Deel uitkwam. De reden voor deze omlegging is ongetwijfeld gelegen in de conflicterende belangen van de hoge en lage landen. De Deel diende, net als de Delf in Fivelgo – als boezem voor zowel hoge als lage gronden, waarbij de lager gelegen landen altijd in het nadeel waren. Waarschijnlijk is ten oosten van het huidige Onderdendam een dam of stuw in de Deel aangelegd, bedoeld om het water ten oosten daarvan op te houden. Bij eb ontstond op die manier ten westen van de dam of stuw een lager peil. Daardoor en met behulp van de omleiding via het Krommaar, kon ook het lage Woldland blijven uitwateren.

Deze reconstructie van het gebeurde verklaart ook de naamsverandering van *Uldernadomme*³⁶ ('dam van de Onlanders') tot *Onderdendam*. Toen 'Uldernadomme' niet meer werd begrepen, lag vervorming tot 'Onderdendam' voor de hand, aangezien de betreffende nederzetting waterstaatkundig beneden of onder de dam lag.³⁷

Het onderstaande schematische plaatje dient om het verhaal over het Krommaar en de dam bij Onderdendam te verduidelijken.

Zowel hoger gelegen streken als gebieden met een laag en zelfs dalend bodemniveau waren voor hun ontwatering op de Deel aangewezen. Zolang de hoogteverschillen niet te groot waren, ging alles goed. Naarmate het verschil toenam, in het bijzonder door de

bodemdaling in het Centrale Woldland, werd het voor het lage land moeilijker om te lozen op de gemeenschappelijke boezem. Om die reden was het nodig de hoge en lage landen elk een eigen boezem te geven en deze van elkaar te scheiden. De scheiding werd aangebracht ten oosten van het huidige Onderdendam. De Deel ten oosten van de dam, nu Boterdiep, diende als boezem voor de hoge gronden van Hunsingo-Oosterambt, zoals Middelstum, Toornwerd, Kantens en de noordelijke helft van Westerwijtwerd, maar ook voor het Fivelgoër Stedum met omgeving, waarvan het water door het Westerwijtwerdermaar noordwaarts werd afgevoerd. Dat oostelijke deel van de Deel is op dit plaatje aangegeven als 'hoge boezem'.

Het water dat door het Kardingermaar uit het laagland (het tot Fivelgo behorende Vierendeel) werd afgevoerd, werd nu door een nieuwe watergang, het Krommaar, vanaf de Eenkemaheerd met enkele min of meer haakse bochten naar het westen afgevoerd, waar het in het beneden de dam gelegen deel van de Deel (Winsumerdiep) uitkwam, hier aangegeven als 'lage boezem'. Hier kwam – via het Boterdiep – ook het uit Innersdijk (het Hunsingoër deel van het Centrale Woldland) afstromende water in de Deel uit.

De dam of stuw bij Onderdendam was niet meer dan een drempel. Wanneer er vanuit het oosten veel water kwam, liep het er gewoon overheen, maar hij zorgde er wel voor dat het peil in de lage boezem laag genoeg bleef om ook het lageland in staat te stellen zijn water te lozen.

³⁶ OGD I 118 (1252).

³⁷ Ik zie de vervorming van *Uldernawerum* (uit 'Onlanderwerum') naar *Onderwierum* als een geval van analogie. Zie voor de taalkundige bijzonderheden Wobbe de Vries, *Groninger plaatsnamen*, 175-176 en dezelfde, 'Groninger topographica', in: *Nomina Geographica Neerlandica* XI 93.

Buursterzuidwending of Stadsweg: een 13^e-eeuwse waterscheiding

De functie van de Buursterzuidwending als waterscheiding is in het begin van de 15^e eeuw grotendeels overgegaan op de Damsterwal. Dat is de dijk die na het graven van het Damsterdiep aan de noordzijde langs het nieuwe kanaal werd opgeworpen.³⁸ Het onderhoud ervan kwam ten laste van het Vierendeel.³⁹ Daaruit blijkt het doel dat met deze dijk werd gediend. Hij moest voorkomen dat water dat vanuit het zuiden – dat onder meer via de Hunze werd aangevoerd – over de lage binnendijken kwam en ook het lageland van het Vierendeel kon binnendringen.

Nadat het Damsterdiep en de Damsterwal waren aangelegd, is de Buursterzuidwending, Vierendeelsweg of Stadsweg dienst gaan doen als interlokale verbindingsweg voor het landverkeer. Eerder werd de rol van verbindingsweg tussen Groningen en Fivelgo vervuld door de Grasdijk die ruim 1 km ten zuiden van en parallel aan de Buursterzuidwending ligt. Het onderhoud van de weg tussen de Borg en Oosterdijkshorn (nu bekend als Stadsweg) werd gedragen door een groot aantal kerspels in Fivelgo.⁴⁰ Terzelfdertijd heeft het Groninger stadsbestuur vanaf Oosterhoogebrug een landweg aangelegd die met enkele haakse bochten van west naar oost door het kerspel Noorddijk voerde en bij de Borgsloot uitkwam op een plek die ongeveer 130 meter ten zuiden lag van de plaats waar de Buursterzuidwending begint.⁴¹ Vanaf die tijd – c. 1425 – bestond er dus een nieuwe landweg tussen Groningen en Fivelgo, die beter begaanbaar was dan de oude doordat hij, zoals Johan Rengers opmerkt, *in beter grondt doergeleidet* was.⁴²

³⁸ Zie 'Zijpad Damsterwal' (in voorbereiding).

³⁹ Vroeger bekend als RF 1427.15. Van deze tekst zijn vele afschriften overgeleverd.

⁴⁰ Zie hiervoor het 'Zijpad Stadsweg en Damsterdiep' (in voorbereiding).

⁴¹ Zie ook het 'Zijpad Hinkemahorn':

(<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/zijpad-hinkemahorn-2>).

⁴² H.O. Feith (ed.), *Werken van de Ommelander jonker Johan Rengers van Ten Post*, (Groningen 1852/53) I 75.

Ook de Buursterzuidwending bleef als waterkering dienst doen. Dat volgt uit het feit dat de rechters en scheppers van de Drie Delfzijlen in 1467 en 1468 toestemming gaven voor het maken van een opening in de 'Vierendeelsweg' bij de Ridderborg, op de grens tussen het Gorecht en Fivelgo. Bepaald werd toen dat er in de opening een schotdeur moest komen en dat deze na elke doorvaart moest worden gesloten.⁴³ Exact honderd jaar later werd nog eens aangedrongen op het zorgvuldig sluiten van de schotdeur in de Stadsweg.⁴⁴ Overigens moeten we ons van de waterkerende capaciteit van de Buursterzuidwending, Vierendeelsweg of Stadsweg niet al te veel voorstellen. In de 16^e eeuw ging het 'winterwater' er nog gewoon overheen. Door de deur gesloten te houden kon men alleen de duur beperken van de periode waarin de landerijen in het lage land onder water stonden.

Het Oosterdijkshornerverlaat, (met 'Stoney-schuiven') uit 1928

Het verlaat in Oosterdijkshorn is in de 17^e eeuw gelegd als vervanging van een dam (met overtocht) en maakt deel uit van de hierboven beschreven waterscheiding. Het verlaat is gelegd op basis van een overeenkomst tussen het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Generale Zijlvest der Drie Delfzijlen van 27 augustus 1664.⁴⁵ Daarbij werd, ten behoeve van de scheepvaart, besloten de dam te vervangen door een verlaat. Al eerder, ten tijde van de opstand van de Oldambtsters tegen Groningen, waren er plannen gemaakt voor een verbindingskanaal tussen Duurswold en Oldambt enerzijds en Hunsingo anderzijds. Via de Winsumer en Schaphalsterzijl zouden de Ommelanders en Oldambtsters een eigen 'uitgang' naar de benedenloop van het Reitdiep krijgen buiten de stad Groningen om.⁴⁶

De scheiding tussen het Winsumer en Schaphalsterzijlvest en het Zijlvest der Drie Delfzijlen loopt ook ten oosten van het Westerwijtwerdermaar en Oosterdijkshorn door. Een smalle strook grond ten noorden van de Stadsweg heet 'de Pending' en vormt de grens tussen de Schepperij Ten Boer (onderdeel van het Scharmerzijlvest) in het zuiden en de Schepperij Stedum (onderdeel van het Winsumerzijlvest) in het noorden. Deze pending moet uit dezelfde tijd dateren als de waterscheiding in het gebied binnen de Wolddijk en diende

⁴³ GrA T619-89 reg.nr. 153 (1467), T708-274 reg.nrs. 36 en 37 (1468). Zie voor mijn interpretatie van deze teksten het 'Zijpad Stadsweg en Damsterdiep' (in voorbereiding).

⁴⁴ GrA T708-525 reg.nr. 70 (1567). Het gevaar blijkt dan vooral uit het noorden te komen.

⁴⁵ GrA T708-282: Akte van overeenkomst tussen het zijlvest der Drie Delfzijlen en het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest over het verwijderen van een dam te Oosterdijkshorn op de grens tussen beide zijlvesten en het leggen van een sluis aldaar, 27 augustus 1664.

⁴⁶ GrA T2-1324 (12 juni 1644).

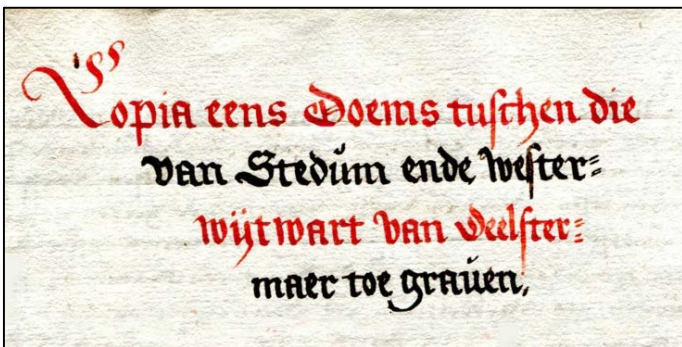
hetzelfde doel: het verhinderen dat water van hogere gronden in de 'Ten Postertocht' terecht kwam en de waterlossing van het lage land van Duurswold hinderde.

Pending langs de Stadsweg ten oosten van Oosterdijkshorn; we kijken in westelijke richting

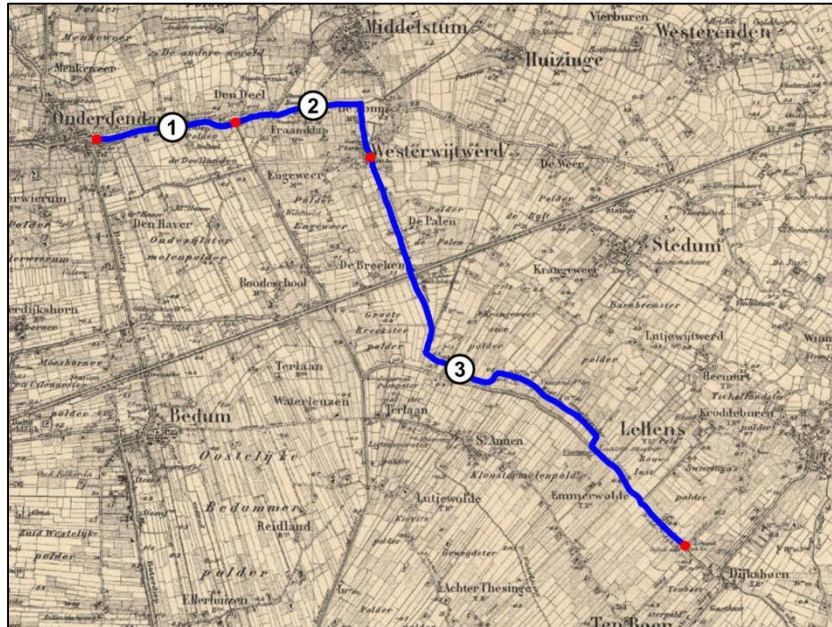
De Dijkshornerklap ligt op de plaats van de voormalige dam met overtocht. Het huis rechts heet 'de Pending'.

Nog eens de uitspraak van 13 september 1529

Ik begon mijn verhaal over de Delf en de Deel met het noemen van de akte van 13 september 1592 waarin uitspraak gedaan wordt in een conflict tussen Westerwijtwerd en Stedum over het onderhoud van een gedeelte van het Deelstermaar. Uit de tekst blijkt niet welke watergang precies met 'Deelstermaar' wordt bedoeld. Uit latere stukken over het graven het Deelstermaar kunnen we opmaken dat hiermee in elk geval het stuk tussen de Galgenberg bij Onderdendam en de Fraamtil (nu Fraamklap) aangeduid werd en wellicht ook de voortzetting daarvan door Boerdam tot aan de bocht van Westerwijtwerderhorn.

In de lijst van schouwbare objecten in de schepperij Ewsum (Middelstum) van halverwege de 18e eeuw wordt de watergang tussen Onderdendam en Oosterdijkshorn als één geheel beschreven, zonder dat precies wordt aangegeven of voor de verschillende delen daarvan ook verschillende namen werden gebruikt.⁴⁷

De regeling van het onderhoud van het Deelstermaar en Westerwijkwerdermaar

1. pand Galgenberg-Hooimaar: Kantens, Huizinge, Middelstum, Toornwerd en Engeweer;
2. pand Hooimaar-Westerwijkwerder kerk: Westerwijkwerd en Stedum samen;
3. pand Westerwijkwerder kerk-Oosterdijkshorn: Stedum.

Uit deze bron weten we dat Kantens, Huizinge, Middelstum, Toornwerd en Engeweer belast waren met het graven van 'het Deelstermaar' tussen de Galgenberg en het Hooimaar.

Het feit dat de monding van het Hooimaar de grens was tussen twee panden, bevestigt de betekenis die deze plek ooit moet hebben gehad. Al eerder zagen we dat het door het Kardingermaar aangevoerde water aanvankelijk hier in de Deel uitkwam.

Nadat het uit het Vierendeel afkomstige water via het Krommaar naar Onderdendam was afgeleid, diende het Deelstermaar – althans voor wat betreft de aangelegen landen aan de zuidzijde ervan – alleen nog voor de afwatering van Engeweer, dat gelegen is tussen het Kardingermaar en het Westerwijkwerdermaar.

Het gedeelte vanaf het Hooimaar oostwaarts voorbij de Fraamtil (Fraamklap), door Boerdam, de bocht van Westerwijkwerderhorn om tot aan de kerk van Westerwijkwerd moest door Stedum en Westerwijkwerd samen worden onderhouden. Het stuk vanaf de kerk van Westerwijkwerd tot aan Oosterdijkshorn – nu ook bekend onder de naam Westerwijkwerdermaar maar oudtijds vaak Stedumermaar genoemd – kwam in zijn geheel ten laste van Stedum.

Het conflict dat met de akte van 13 september 1529 werd beëindigd, moet dus zijn gegaan over het al dan niet verplicht zijn van de ingelanden van de Westerwijkwerdereed (het gebied tussen het Westerwijkwerdermaar en de Delleweg) om mee te werken aan het onderhoud van het maar tussen het Hooimaar en de kerk van Westerwijkwerd. Dezen zullen zich op het standpunt hebben gesteld dat Stedum het hele stuk van Oosterdijkshorn tot aan het Hooimaar moest graven.

⁴⁷ GrA T136-2477.

Westerwijtwerdermaar met
Westerwijtwerd vanaf de brug bij de
Breeker Panning

Over dit gedeelte van het
Westerwijtwerdermaar bestond in
1529 geen onenigheid. Het
onderhoud van het hele maar vanaf
de kerk te Westerwijtwerd tot aan
Oosterdijkshorn kwam ten laste van
Stedum.

Straatnaambordjes 'Wolddijk' vinden we in Noorderhoogebrug, ten westen van Bedum, ten noorden van Sint Annen en ten noorden van Ten Boer. Aan de noordzijde heet de weg die over de Wolddijk loopt nu 'Westerdijkshorn' en 'Ter Laan' (resp. ten westen en ten oosten van het Boterdiep).

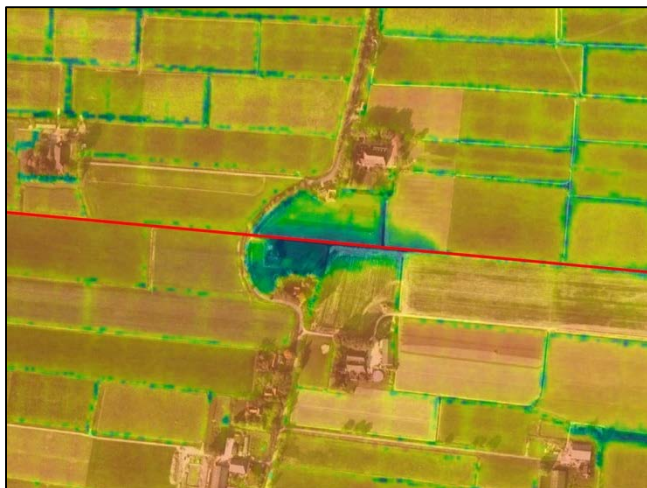
Ten noorden van Noorderhoogebrug is de Wolddijk vanaf de oude Hunzekronkel over een afstand van 1600 meter gelegd op de loodlijn die men kan zetten op de verbindinglijn tussen het 'Soephuis' (Wolddijk 97) en de boerderij Martinizicht (Westerseweg 2).⁴⁸

Het 'Soephuis' (Wolddijk 97),
'Martinizicht' (Westerseweg 2), de
Wolddijk (rode lijn) en de grens tussen
Zuidwolde en Beijum (blauwe lijn) op
een combinatie van hoogtekartaart en
satellietbeeld

Door de aanleg van de Wolddijk werden de 'Zuidwoldertocht' en Arwerdertocht afgedamd. Daardoor verloren deze watergangen hun afwateringsfunctie. Aan de oostzijde gebeurde hetzelfde met de 'Oude Barnheemstertocht' en 'Maljehornstertocht'.

⁴⁸ Zie 'Beijum – van grensgeval tot bloemkoolwijk', 60-64.
<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/beijum-van-grensgeval-tot-bloemkoolwijk>.

De Arwerdertocht en de Poel in de Wolddijk op de hoogtekkaart

De Wolddijk is doorgebroken op de plaats waar hij de oude Arwerdertocht kruiste.

We kijken vanaf de Wolddijk in oostelijke richting.

Aan de westkant van de Wolddijk is van de 'oertocht' niet meer dan een half dichtgegroeide kavelscheiding overgebleven.

Ter Laan

De kruin van de Wolddijk ligt hier c. 80 cm boven het maaiveld aan de zuidzijde (links op de foto).

Langs de dijk ligt een c. 15 meter brede strook waarvan het oppervlak nog lager ligt dan verderop. Dat is het gevolg van aardhaling: het afgraven van zoden ter versterking en verhoging van de dijk.

In de 19^e eeuw heette het hier niet Ter Laan, maar 'Noorderwolddijk'.

Boterdiep tussen Bedum en Plattenburg

Na de aanleg van de Wolddijk moest ook het water uit het zuidelijke deel van de Hunsingoër helft van het Centrale Woldland, dat eerder via de Beijumerzuidwending en Arwerdertocht en de Oude Ae werd afgevoerd, binnen de Wolddijk noordwaarts afstromen. Dat gebeurde door de watergang die we nu kennen als het Boterdiep tussen Plattenburg en Bedum. Dit zuidelijke deel van het Boterdiep ligt op een lijn die geconstrueerd is als loodlijn op de verbindingslijn tussen Sauwerd en Bedum. Ook de Lageweg/Stadsweg tussen Bedum en Onderdendam ligt op deze lijn, die tevens de grens is van ontginningsblokken met verschillend georiënteerde verkavelingen.

Het Boterdiep ten zuiden van Bedum

De grenssloot tussen de oost-west en noord-zuid georiënteerde verkavelingsblokken is bij Bedum aangesloten op het Boterdiep.

Het Kromme Kardingermaar bij de Eenkemaheerd, gezien naar het westen; links de Fraamweg

Ter oplossing van het peilverschil tussen het Kardingermaar en het Deelstermaar is de directe verbinding tussen beide waterlopen via het Hooimaar verbroken en is het Kardingermaar vanaf de Woltematil of Stenen Pijp parallel aan het Deelstermaar naar Onderdendam geleid, waar het letterlijk 'onder de dam' in de Deel uitkwam.

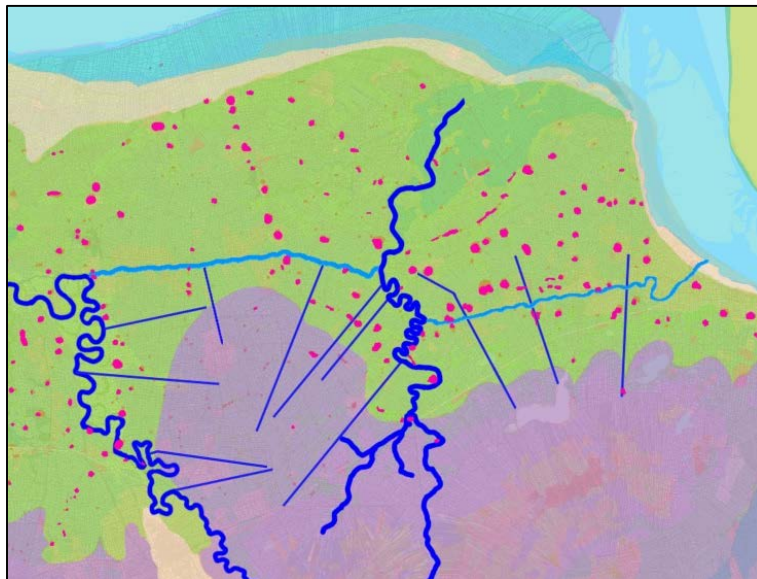
Boterdiep, Jaagpad en Dode Kardingermaar bij Onderdendam, gezien naar het oosten

Even ten oosten van Onderdendam lopen het Deelstermaar en het afgeleide Kardingermaar vlak naast elkaar.

Mijn interpretatie van de tekst van 1529 over het Westerwijtwerdermaar en enkele andere stukken, in het bijzonder die over de Buursterzuidwending en de watergangen in het Vierendeel, heeft geleid tot de beantwoording van een aantal vragen waarvan vermoed kon worden dat ze onderling samenhangen, maar waarop tot dusver geen antwoord te geven was:

- hoe komt het dat een deel van Fivelingo (het Vierendeel en Stedum e.o.) bij het Winsumerzijlvest hoort en sinds wanneer is dat het geval?
- hoe oud is de pending (waterscheiding) bij Oosterdijkshorn?
- hoe komen het Kardingermaar en het Westerwijtwerdermaar aan hun vreemde tracé's?
- waarom lopen het Krommaar en het Boterdiep ten oosten van Onderdendam vlak naast elkaar?
- wat was de functie van de Acht Zijlvesten nu precies?
- waarom en wanneer is de Stadsweg tot stand gekomen?

Er zijn geen vaste punten in de tijd aan te wijzen waaraan mijn verhaal kan worden opgehangen. Maar het bovenstaande geeft wel een suggestie voor de samenhang tussen de besproken verschijnselen en voor de volgorde waarin ze hebben plaatsgevonden.

Ontginningsloten vanuit het wierdengebied naar het veen

We hebben ons tot dusver op het Centrale Woldland geconcentreerd. Het bovenstaande plaatje dient om duidelijk te maken dat het verschijnsel van 'oertochten' niet alleen in het Centrale Woldland voorkomt, maar dat we dergelijke sloten ook ten oosten van de Fivel zien.

Behalve de negen sloten die we al eerder zagen (Beijumerzuidwending, 'Zuidwoldertocht', Arwerdertocht, Wetsingermaar, Boterdiep, Kardingermaar, 'Oude Barnheemstertocht', 'Maljehornstertocht' en 'Ten Postertocht') zien we, ten oosten van Winneweer, nog een drietal sloten die dezelfde functie hebben gehad: de Wijmers, het Oosterwiltwerdermaar/Garreweerstermaar en het Uitwierdermaar/Eelwerdermaar.

De twee laatstgenoemde watergangen zijn in principe wel recht, maar in het veld volgen ze geen strak tracé. Ze vertonen lichte kronkels die het gevolg zijn van de getijden. In de buurt van deze maren vertoont de bodemkaart ook 'kleirillen'.

De drie oostelijke 'oertochten' voerden aanvankelijk water uit de Wolden af naar de Fivelboezem, net zoals de oertochten in het Centrale Woldland water uit het Woldland afvoerden naar de Hunze en de Fivel. In Fivelgo zijn delen van die waterlopen nog aanwezig. De sloten worden gekruist door de Delf. Deze is gegraven toen de 'oersloten' als gevolg van het dichtslibben van de Fivelboezem niet langer water uit het zuidelijke Woldland noordwaarts konden afvoeren en het water zich dus ophoopte tussen het hoge wierdenland en het Woldland ten zuiden daarvan. Zijn functie is dus vergelijkbaar met die van de Oude Ae en het Westerwiltwerdermaar (niet op het plaatje).

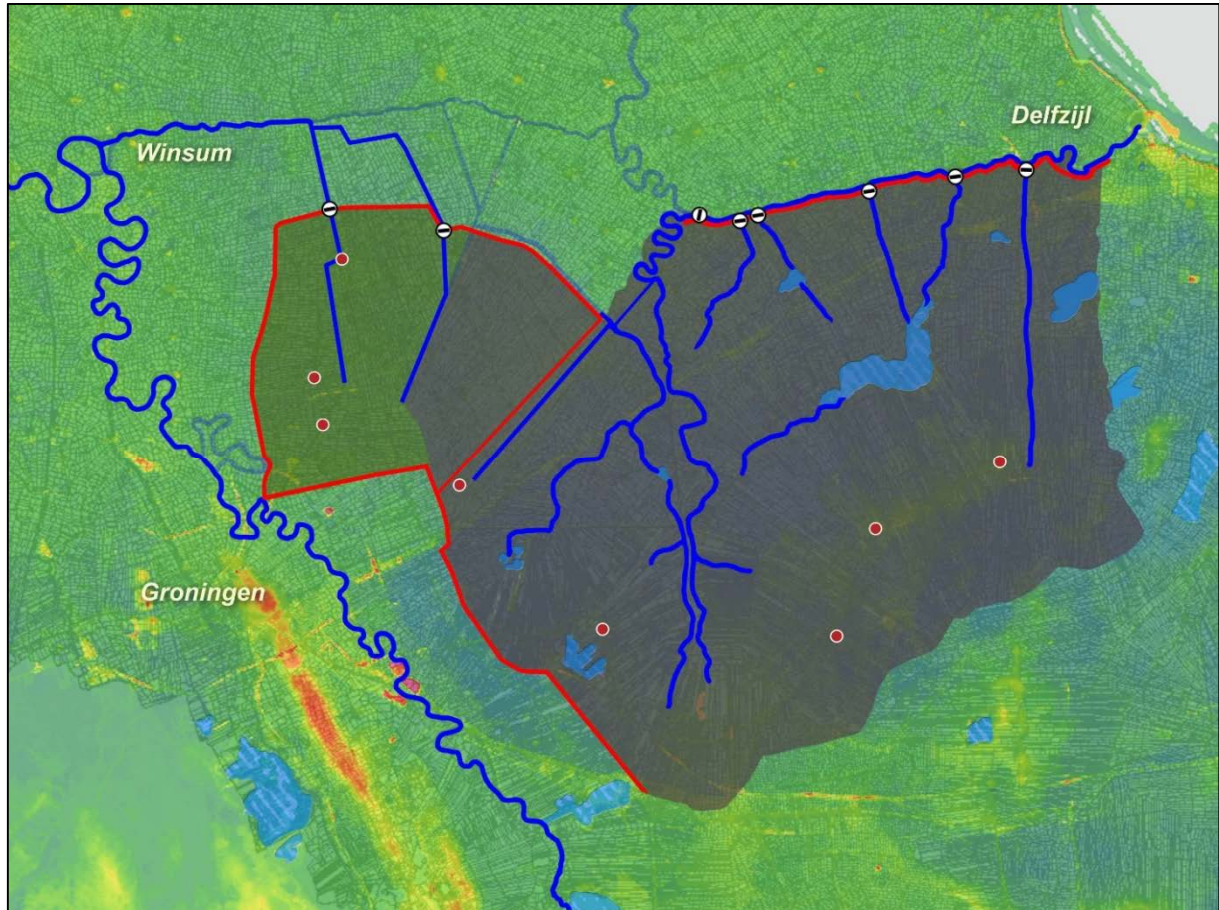
De Delf is waarschijnlijk in verschillende fasen gegraven.

1. Het oostelijke deel is het oudste: hierlangs werd het water van Oosterwiltwerdermaar/Garreweerstermaar, Apt of Heekt, Uitwierdermaar/Eelwerdermaar en Leesk naar de Eems afgevoerd. Het is niet ondenkbaar dat dit oostelijke deel ook weer in verschillende fasen is gerealiseerd.
2. Het westelijk deel voerde water van de Fivel, Vismaar (niet op het kaartje) en Wijmers (die niet meer op de Fivel kon lozen) af naar het onder 1 genoemde stuk.

Voor het westelijke deel – de verbinding met de natuurlijke Fivelbedding – werd gebruik gemaakt van een natuurlijke waterloop die vanuit het zuiden in de Fivel uitkwam, tussen

Winneweer en Garrelsweer. Zie voor die natuurlijke watergang Miedema, die de sporen daarvan heeft ingetekend op haar kaart.⁴⁹

De verbinding tussen de Fivel en de Eems is dus eerst tot stand gekomen door de aanleg van het westelijke deel van de Delf en de aansluiting van dat kanaal op het oostelijke deel.⁵⁰

De Acht Zijlvesten: het samenwerkingsverband van de lagelandsters

De stippen geven de acht dorpen aan waarvan de pastoors in 1385 namens de Acht Zijlvesten optraden. Van linksboven naar beneden en vervolgens naar rechts: Bedum, Noordwolde, Zuidwolde, Garmerwolde, Scharmer, Slochteren, Schildwolde en Siddeburen.

Van links naar rechts zijn de acht zijlen aangegeven: Bedumerzijl, Kardingierzijl, Mudesterzijl, Vismaarzijl, Wijmerszijl, Garreweesterzijl, Oudezijl en Eelwerderzijl.

Met een groene kleur is het Hunsingoër gebied aangegeven, paars is het Fivelgoër deel.

Het spreekt voor zich dat de laaggelegen gebieden het meeste last hadden van zowel binnen- als buitenwater. De hogere hadden het makkelijk. Hun water liep vanzelf weg. Maar de hoge en lage landen moesten van dezelfde afwateringen gebruik maken. De lagelandsters ondervonden dus concurrentie van de hogelandsters. Ze waren lotgenoten en sloten zich aaneen, ongeacht de grenzen tussen de landschappen die ze bewoonden.

⁴⁹ M. Miedema, 'West-Fivelingo'.

⁵⁰ Zie 'Van tochtsloot tot levensader' op de website van de Groninger Archieven.

De Acht Zijlvesten is de naam van een inter-regionaal samenwerkingsverband van laaggelegen gebieden die samen probeerden hun gemeenschappelijke problemen op te lossen (Hunsingo en Fivelgo samen).

De organisatie van de Acht Zijlvesten wordt voor het eerst genoemd in een oorkonde van 1301, maar het kan zomaar zijn dat ze toen al 100 jaar bestond. Zijlvesten zijn immers de ingelanden van gebieden die hun water via een zijl lozen. Zijlen horen bij dijken en de doorgaande dijken zijn, zo neemt men aan, omstreeks 1200 of wat eerder gelegd.

Op dit plaatje zijn de Wolddijk, de Buursterzuidwending en de dijk langs de zuidkant van de Delf ingetekend. Weggelaten is de Graauwedijk, die waarschijnlijk uit ongeveer dezelfde tijd dateert of zelfs nog wat ouder is, maar in dit verband minder van belang is.

De Acht Zijlvesten corresponderen met de **acht zijlen** waardoor de lage landen uitwaterden, niet met de 8 parochies die in een akte van 1385 worden genoemd.⁵¹ Daarin treden de pastoors van Siddeburen, Schildwolde, Slochteren, Scharmer, Garmerwolde, Zuidwolde, Noordwolde en Bedum als zegelaars op. Ook Ligtendag meende dat het om zijlvestenijen gaat, maar kon niet tot 8 komen. Hij veronderstelde daarom dat ook Zuidwolde en Noordwolde zelfstandige waterstaatsorganisaties hadden.⁵² Die (onwaarschijnlijke) hypothese is niet nodig als we uitgaan van de zijlen die er in die periode zijn geweest.

Delf en Deel waren de watergangen waarlangs de Acht Zijlvesten loosden.

Via de **Bedumerzijl**⁵³ en de **Kardingerzijl** waterden de landen uit die zijn omsloten door de Wolddijk. Deze is omstreeks 1200 gelegd om de als gevolg van het verdwijnen van het veen gedaalde bodem tegen buitenwater te beschermen. Via de Deel liep het naar Winsum waar het in de benedenloop van de Hunze uitkwam. Hier is, net zoals in de monding van de Delf, waarschijnlijk pas c. 1300 een zeesluis gelegd (de Oldenzijl).

Het tot het landschap Hunsingo behorende noordelijke deel, Innersdijk, loosde via het Boterdiep en de Bedumerzijl.

Het tot Fivelingo behorende zuidelijke deel bestond zelf ook weer uit twee delen.

- Het noordelijke stuk, tussen het Kardingermaar en de Buursterzuidwending (de Stadsweg), heette 'het Vierendeel' en loosde via het Kardingermaar op de Deel. Eerder had dit gebied via het Kardingermaar op het Dellekanaal en de Fivel geloosd, maar nadat dit was dichtgeslibd (omstreeks 1100 of niet al te lang daarna) hadden deze Fivelgoërs hun heil gezocht bij hun Hunsingoërs burenen.
- Het zuidelijke deel was een smalle strook tussen de Buursterzuidwending en de Grasdijk (niet op het plaatje) en loosde via de 'Ten Postertocht' op de kronkelende bedding Fivel, waarvan het water – nadat de benedenloop van de rivier was dichtgeslibd – via de Mudestersluis (de sluis bij Muda) in de Delf terecht kwam.

⁵¹ OGD II 748.

⁵² W.A. Ligtendag, *De Wolden en het water; de landschaps- en waterstaatsontwikkeling in het lage land ten oosten van de stad Groningen vanaf de volle middeleeuwen tot ca. 1870* (Groningen 1995) 175-183.

⁵³ Deze oude Bedumerzijl lag op de plaats waar het Boterdiep de Wolddijk kruiste (bij de Wroetende Mol) en moet niet verward worden met de latere Bedumer Buitenzijl die in Onderdendam lag.

Zoals gezegd heeft de splitsing van het Fivelgoër deel van het Centrale Woldland in een noordelijk en zuidelijk deel waarschijnlijk te maken met een verdeling van de lasten. De Fivelgoërs van het Vierendeel zullen toestemming hebben gekregen op het Hunsingoër waterstelsel te lozen, op voorwaarde dat niet alle water uit dat gebied daarlangs zou stromen. Een deel ervan moest via de Delf worden afgevoerd. Een waterscheiding was dus nodig. Een dergelijke verdeling is later ook toegepast op het grondgebied van Noorddijk. Het westelijke deel mocht toen via Innersdijk afwateren, het oostelijke via het Vierendeel.⁵⁴ In feite is het zo ook gegaan met het Oosterniezijlvest. In 1457/1458 werd het noordelijke deel ervan ingelaten in het Winsumerzijlvest, het zuidelijke deel ging in 1464 naar het Slochterzijlvest.⁵⁵

Ook de sluis bij Muda (**Mudesterzijl**) is vermoedelijk omstreeks 1200 gelegd. Menko schrijft in zijn kroniek over het jaar 1237 dat dit het 45^e jaar was na de aanleg van de vaste sluis.⁵⁶ Met die sluis bedoelt hij waarschijnlijk de sluis bij Muda, niet de Vismaarsluis, zoals Formsma meende.⁵⁷ Totdat omstreeks 1300 de Delf bij Delfzijl werd afgesloten met een drietal sluizen, was de Mudesterzijl de buitensluis van een groot gebied. Het kaartje laat dat zien: hierlangs waterde het hele latere Scharmerzijlvest, vrijwel het gehele Slochterzijlvest en een deel van het Dorpsterzijlvest af.

Verder naar het oosten zien we de **Vismaarszijl**, die een vooral lokale functie had voor de schepperij Oldersum van het Dorpsterzijlvest, en de **Wijmerszijl** waarlangs behalve de aangelegen landerijen ook een stukje van het Slochterzijlvest loosde. Ook de **Garreweesterzijl** werd gebruikt door de aangelegen landen, maar ook door het latere Woldzijlvest (Schildwolde, Hellum en Siddeburen), dat zijn hoofdduitwatering bij Appingedam had. Aanvankelijk liep het water van het Woldzijlvest door de **Oudezijl** aan de westkant van Appingedam, later door de **Heer Boltenszijl** en nog weer later door de **Branderzijl** aan de oostkant van die plaats. Tenslotte was er nog de **Eelwerderzijl** tussen Opwierde en Eelwerd. Hier kwam het Eelwerdermaar, waarlangs ook het Oostwoldzijlvest uitwaterde, in de Delf uit.⁵⁸

⁵⁴ GrA T1032-204 (26 mei 1428), onder meer besproken in 'Groningen en het Drentse water' 8.

⁵⁵ Zie 'Groningen en Drentse water' 4, pp. 36-37, met de verwijzingen.

⁵⁶ Jansen en Janse, *Kroniek Bloemhof*, 326-327.

⁵⁷ Formsma, 'Delvinaria', 30.

⁵⁸ Meer over dit alles volgt in het 'Zijpad Johan Rengers en het Damsterdiep' (in voorbereiding).

Een eerste proeve van een chronologisch overzicht

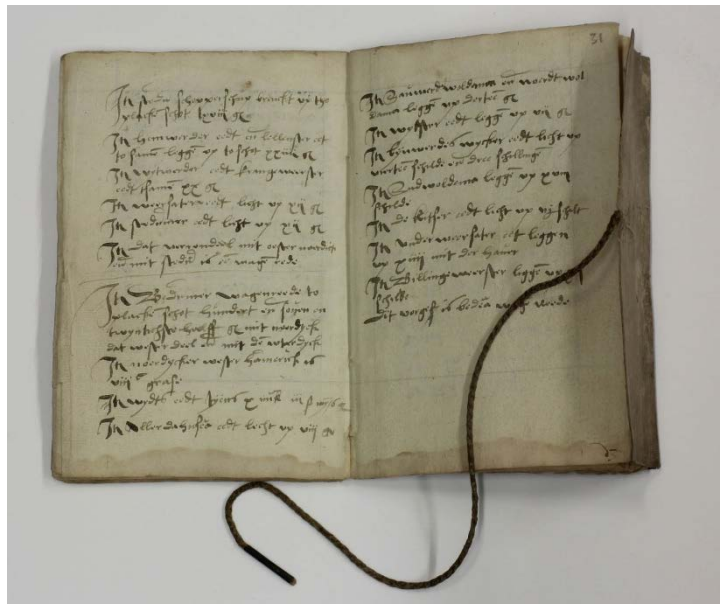
- 8^e eeuw: ontginning van de Noordgroninger laagte (ten noorden van de Deel)
- 9^e-11^e eeuw: ontginning van het Centrale Woldland, beginnend met de aanleg van de 'oersloten', waaronder ook de Deel; bepaling van de grens tussen Hunsingo en Fivelgo (Kardingermaar)
- 9^e eeuw: aanleg Oude Ae, Westerwijtwerdermaar en Delf
- 1057: Winsum en Garrelswear genoemd; de benedenloop van de Fivel is nog bevaarbaar
- 1100: het Dellekanaal slibt dicht; afleiding van het Kardingermaar naar het noorden; het Westerwijtwerdermaar stroomt alleen nog in zuidelijke richting
- 1150: afdamming van de Fivel bij Westeremden
- 1150-1200: aanleg van de zuidelijke Delfdijk en Wolddijk en de bouw van zijlen daarin
- 1200: de 'Baatjeborg-kronkel' afgesneden
- 1250: splitsing van het Fivelgoër woldland in een noordelijk en zuidelijk deel; de Buursterzuidwending/Stadsweg wordt waterscheiding; Stedum e.o. gaan via Winsum afwateren
- 1300: de Winsumerzijl en Delfzijlen gelegd
- 1350: de pest decimeert de bevolking in het Woldland (?); daarna verjaagt wateroverlast de overgebleven bewoners

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

- 1 Inleiding
- 2 Delf en Deel
- 3 Het 'Centrale Woldland'
- 4 Het Winsumerzijlvest**
- 5 Pauze
- 5 Strijd om Winsum (1581)

Voor het leggen van dijken, het graven van watergangen en het beheer van de sluizen en waterlopen was organisatie nodig. Mensen van verschillende, ver uit elkaar gelegen gebieden moesten met elkaar samenwerken. Dat gebeurde al voordat er in het begin van de 13^e eeuw kloosters werden gesticht. Ook de zijlvesten die het in het vorige hoofdstuk besproken grote samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten vormden, dateren waarschijnlijk al uit de (late) 12^e eeuw. Wie toen voor de nodige organisatie zorgde weten we niet. Het kunnen regionale groten zijn geweest, maar misschien was er ook wel centrale leiding van bovenaf (graven).

Later, toen bij Winsum de Winsumerzijl en bij de Eems de Delfzijlen zijn gebouwd, werden de oude uitwateringssluizen binnenzijlen.

Een 16^e-eeuws schotregister(tje)
(GrA T619-913)

In het Huisarchief Farmsum berust een waterstaatsboekje in octavo-formaat, waarin op het eerste gezicht alleen teksten staan die ook in vele andere handschriften zijn overgeleverd.

Achterin het boekje bevinden zich echter enkele pagina's waarop in een afwijkend handschrift aantekeningen zijn gemaakt over de bijdragen (het '*schot*') die de afzonderlijke onderdelen van het Winsumer Zijlvest moesten betalen.⁵⁹ De indeling van het Zijlvest die daaruit blijkt wijkt af van die welke we uit latere bronnen kennen en die ook in alle bestaande literatuur is beschreven. Het gaat ongetwijfeld over een oudere organisatievorm, zonder dat we concrete aanwijzingen hebben voor een datering. Zeker is echter wel dat zij dateert van na de inlating van een deel van het Oosterniezijlvest (1457).

In deze lijst wordt niet gerept van schepperijen, maar van vier 'wagenreden':

1. Vierendeel met Stedum (met oost-Noorddijk)
2. Bedum (met west-Noorddijk)
3. Halfambt
4. Oosterambt

Daarnaast worden de halverwege de 15^e eeuw ingelaten gebieden (Uithuizen, Zandeweer en Overmaringe) apart genoemd. Deze aparte vermelding doet vermoeden dat de in dit lijstje vervatte indeling uit de tweede helft van de 15^e eeuw kan dateren.

Op het hierna volgende plaatje zijn de gegevens uit het zijlvestenijboekje ingetekend in de kaart die Siemens van het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest maakte.⁶⁰ Siemens' kaart, die om praktische redenen wat wonderlijk georiënteerd is, geeft de situatie weer zoals ze halverwege de 18^e eeuw was. Er waren toen 12 schepperijen die in een wisselend aantal van zijl-eden onderverdeeld waren.

Zoals gezegd wordt in het zijlvestboekje geen melding gemaakt van schepperijen en worden er in plaats daarvan vier 'wagenreden' genoemd. Ik weet niet zeker hoe we dit in onbruik geraakte woord moeten verklaren, ook al is de oorspronkelijke betekenis wel duidelijk. Een 'wagenreed' is een weg die met een wagen kan worden bereden. In oude teksten komt het voor in de betekenis van een in waterstaatkundig opzicht samenhangend gebied waarvan de ingelanden gezamenlijke verplichtingen hebben.⁶¹ Het woord herinnert mogelijk aan de tijd dat een dergelijk gebied slechts via één landweg ontsloten was.

De eerste wagenreed die in het register wordt genoemd is die van het Vierendeel met Stedum (het lichtgroene gebied, Siemens' nummers XI en XII). Later zijn deze tot Fivelgo behorende gebieden afzonderlijke schepperijen binnen het Winsumer- en Schaphalsterzijlvest.

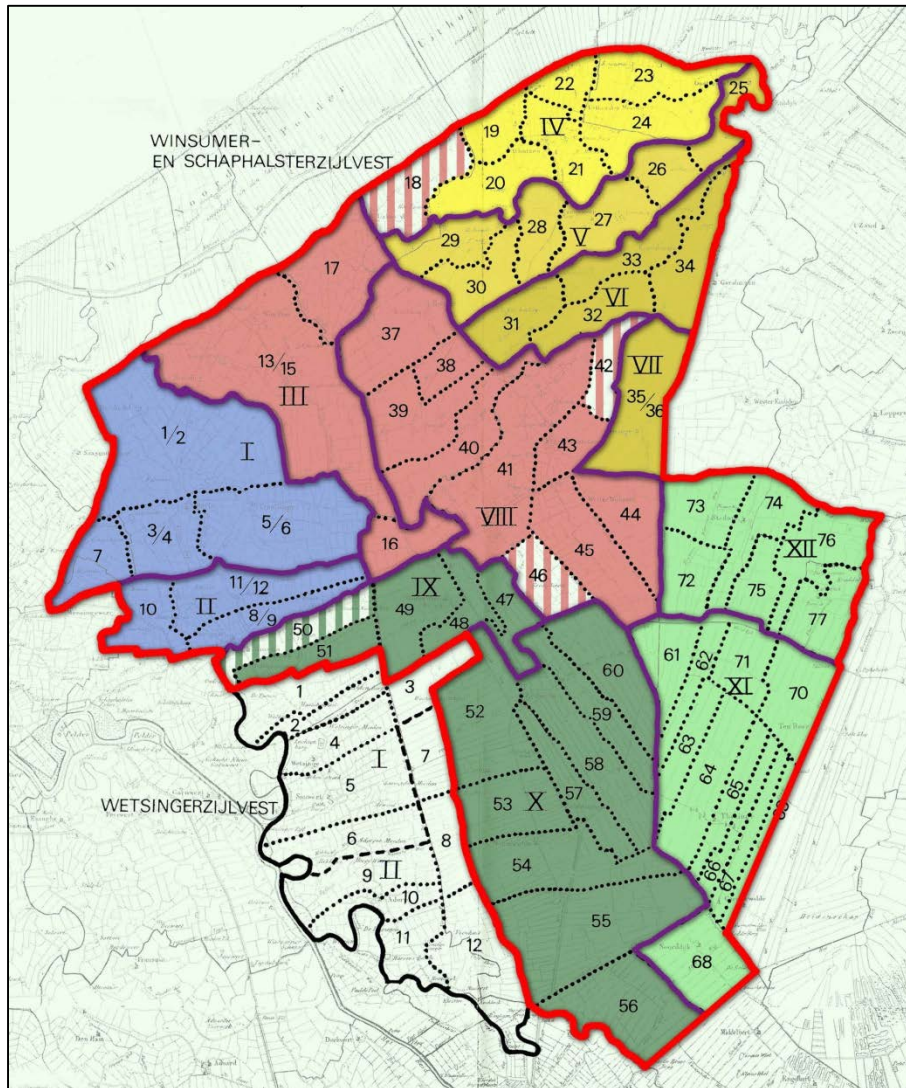
Met een donkergroene kleur is de 'Bedumer wagenreed' aangegeven. Dit gebied ligt zowel binnen als buiten de Wolddijk, hetgeen doet vermoeden dat dit organisatieonderdeel in zijn oorsprong ouder is dan de Wolddijk en tot doel heeft gehad de gezamenlijke uitwatering via de Deel te beheren. Later bestaat deze wagenreed uit de schepperijen Winsum en Innersdijk (door Siemens aangegeven met IX en X). De latere Winsumereed (Siemens 50) komt in het register niet voor, daarom is deze hier gearceerd weergegeven. Uit berekeningen op basis

⁵⁹ GrA T619-913 (Zijlvestboekje van het Winsumerzijlvest) fol. 30v-34v.

⁶⁰ Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten*, kaart 8.

⁶¹ Beekman kent het woord als aanduiding voor 'een gebied, district van een kerspel, van een zijl- of dijkrechter, schepper enz.' Zie A.A. Beekman, *Het dijk- en waterschapsrecht in Nederland vóór 1795* 2 dln. ('s-Gravenhage 1905, 1907), 1726.

van het verschuldigde schot blijkt echter dat de latere Bellingweerstereed (Siemens 51) en Winsumereed ten tijde van het opmaken van dit register nog niet gescheiden waren. De nadere indeling is dus van later datum. Het hele Hunsingoër Woldland met het ten noorden en noordwesten daaraan grenzende land ten zuiden van de Deel hoorde dus bij de Bedumer wagenreed.

Oude en nieuwe indeling van het Winsumerzijlvest

De dikke rode lijn geeft de buitengrens aan van het Winsumer en Schaphalsterzijlvest naar de toestand van halverwege de 18^e eeuw.

De paarse lijnen stellen de grenzen voor tussen de schepperijen, de stippellijnen die tussen de zijl-eden.

De nummers zijn die van Siemens.

De kleuren geven de oude indeling van het zijlvest aan:

lichtgroen: Vierendeel en Stedum;
donkergroen: Bedumer wagenreed;
rood: Oosterambtster wagenreed;
blauw: Halfambtster wagenreed;
geel: de drie ingelaten delen van het Oosterniezijlvest

De 'Oosterambtster wagenreed' (rood) bestaat uit de latere schepperijen Warffum en Ewsum of Middelstum (Siemens nummers III en VIII). Ook hier ontbreken enkele latere zijleden in de opsomming. Deze zijn hier met een rode arcering aangegeven.

- In het noorden is dat de Aldingahuister eed (nummer 18), die later onder de schepperij Uithuizen viel, maar in de oude situatie wellicht met de Usquerder Westereed onder Oosterambtster wagenreed ressorteerde.
- In het oosten wordt de latere Diddingahuister zijleed (42) niet genoemd. Dit is het oostelijke deel van het kerspel Middelstum. De veronderstelling ligt voor de hand dat de 'Middelster' zijleed die in het registertje wordt vermeld, zowel de latere Middelstumereed als de Diddingahuistereed omvatte. Dat wordt bevestigd door het bedrag dat de 'Middelster'

eed moest opbrengen: f12. Dat is gelijk aan de bedragen die enkele op het oog in grootte vergelijkbare eden moesten betalen.

- Onduidelijk is waarom de Rodeschoolstereed (46) niet wordt vermeld. Zou het klooster Aduard vrijstelling hebben genoten vanwege het feit dat het convent land ter beschikking had gesteld voor het graven van een nieuwe zijltocht naar Schaphals? In een akte van 29 maart 1459⁶² kreeg het Rodeschoolsterland vrijstelling van schot, maar die vrijstelling zou slechts gelden totdat de Schaphalsterzijl 'in de eerde gekomen en bereijt gemaket is'.⁶³ Daarna zou het weer gewoon schot betalen.

Wanneer het ontbreken van Rodeschool in dit registertje gebaseerd is op de vrijstelling van 1459, zouden we daarmee een aanwijzing hebben voor de datering van het lijstje. Het moet dan zijn opgemaakt ná de inlating van de drie delen van het Oosterniezijlvest en vóór de realisatie van de Schaphalsterzijl. Van de inlating van het Oosterniezijlvest is de datum (ongeveer) bekend: zomer 1457.⁶⁴ Het is niet bekend wanneer de Schaphalsterzijl is gelegd en het Winsumerdiep gegraven, maar de tussentijd zal toch zeker niet meer dan enkele jaren hebben geduurd. Het lijkt erop dat de Schaphalsterzijl in november 1459 nog niet was gelegd. In een akte van 7 november van dat jaar wordt melding gemaakt van een nieuwe zijl die men (het Winsumerzijlvest?) zetten **zal**.⁶⁵ Als met de 'nieuwe zijl' de Schaphalsterzijl wordt bedoeld, kan deze op zijn vroegst in 1460 zijn geplaatst.

De 'Halfambtster wagenreed' (het blauwe gebied) bestaat in dit register uit de latere schepperij van Baflo en Rasquert (Siemens I) en die van Obergum (Siemens II).

De wagenreden Bedum, Oosterambt en Halfambt behoorden tot Hunsingo, met uitzondering van het in 1408 ingelaten westelijke deel van Noorddijk, dat deel uitmaakte van het onder het bisdom Utrecht ressorterende Gorecht.

Het op dit plaatje met gele kleuren aangegeven gebied zijn de voormalige delen van het Oosterniezijlvest, die in 1457 in het Winsumerzijlvest zijn ingelaten: het Uithuizerdeel, Zandweersterdeel en het Overmaringedeel. Het Uithuizerdeel is de latere schepperij Uithuizen (Siemens nummer IV), mogelijk zonder de Aldingahuister eed (Siemens 18). Het Zanderweersterdeel is de latere schepperij Zandweer (Siemens V) en het Overmaringedeel omvatte de latere schepperijen Overmaringe en Huizinge (Siemens VI en VII).

Door de inlating van deze verhoudingsgewijs hoog gelegen gebieden stroomde zoveel water naar de Winsumerzijl, dat het systeem van het zijlvest overbelast raakte. Ter oplossing van dat probleem moest een nieuwe watergang-met-zijl worden aangelegd op het territorium van het Schouwerzijlvest, dus buiten het gebied van het Winsumerzijlvest zelf. Zo is het Winsumerdiep tussen Winsum en Schaphals en de Schaphalsterzijl tot stand gekomen (c. 1460).⁶⁶

Uit het register in het huisarchief Farmsum blijkt dat de vier wagenreden de oudste eenheden zijn binnen het Winsumerzijlvest. Dat zijn dus de gebieden die samen de Winsumerzijl hebben gelegd.

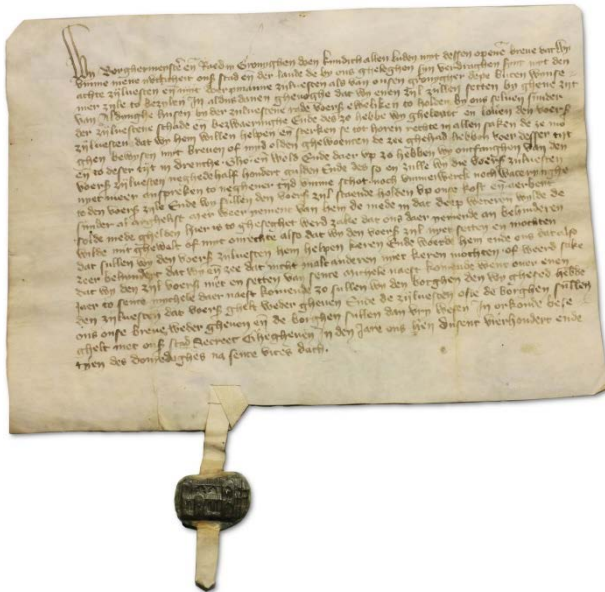
⁶² GrA T172-42 reg. 397.

⁶³ Hiermee wordt datgene bedoeld wat Menko *stabilire* noemt.

⁶⁴ GrA T136-2499 fol. 23v.

⁶⁵ GrA T493-128.

⁶⁶ Meer hierover vindt men in de cyclus *Groningen en het Drentse water* 4, 'Schilligeham, Redwolde en Paddepoel', hoofdstuk 4.3 'Het Winsumerzijlvest'.

Een nieuwe afwatering voor het lage land tussen Ubbega en de Wolddijk (1410)

De gebieden ten westen van de Wolddijk hoorden bij het Wetsingerzijlvest. De naam van dat waterschap is afgeleid van de Wetsingerzijl die in 1410 bij Alinghuizen is gelegd en in de 17^e eeuw is verplaatst naar zijn huidige plek ten westen van Sauwerd.

De belangrijkste passage in de aktetekst⁶⁷ luidt aldus:

‘Wij Borghermeystere ende Raed in Gronyghen doen kundich allen luden myt dessen openen breve dat wij umme mene nutticheit onser stad ende der lande de by ons ghelegghen syn, verdraghen synt myt den Achte Zijlvesten ende myt Duerpmannezijlvesten als van onsen Gronygerdepe buten Wijnsemerzyle te bezylen, in aldusdanen ghevoghe dat wij enen zijl zullen setten by ghene zyt van Aldynghehusen by der zylvestene rade voerscr., eweliken te holden by ons selven sunder der zijlvestene schade ende bezwaeringhe.’

Monding van Oude Ae in de Deel

⁶⁷ GrA T708-522 reg.nr. 9 (1410).

Burgemeesters en raad van Groningen verklaarden dus ten behoeve van het gemeenschappelijke nut van de stad en de 'bij ons gelegen landen' een overeenkomst te hebben gesloten met de Acht Zijlvesten en het 'Dorpmannenzijlvest' over het bouwen van een uitwateringssluis op het Reitdiep ('ons Groningerdiep') waardoor buiten de Winsumerzijl om kon worden geloosd. De zijl zou worden geplaatst tegenover Alinghuizen.

De akte van 1410 heb ik besproken in *Een kronkelend verhaal*⁶⁸ en ook in 'Groningen en het Drentse water', maar daarbij heb ik geen aandacht geschonken aan een feit dat hier wel van belang is: uit de in de akte beschreven gang van zaken blijkt dat er vóór 1410 al een organisatie was die zich met de afwatering van het laagland tussen het Reitdiep en de Wolddijk bezighield: het Dorpmanszijlvest.

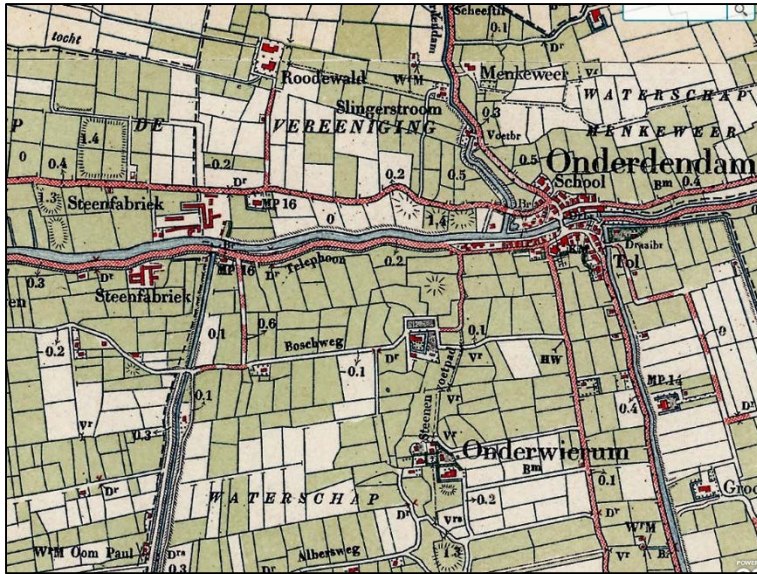
Deze organisatie zou zich geen 'zijlvest' hebben genoemd wanneer ze geen zijl beheerde. Zoals eerder opgemerkt moet het gaan om de uitwateringssluis waardoor de Oude Ae in de Deel uitkwam. Aangezien deze sluis niet past in het rijtje van de acht zijlen waarnaar het omstreeks 1200 tot stand gekomen samenwerkingsverband van de Acht Zijlvesten is genoemd, mogen we aannemen dat de zijl bij de monding van de Oude Ae in de loop van de 13^e eeuw is gelegd. De Wolddijk zal toen al hebben bestaan. Dat lijkt in tegenspraak met wat ik eerder betoogde: dat de Oude Ae ouder moet zijn dan de Wolddijk. Ik beweerde dat op grond van de overweging dat niet de Wolddijk, maar de Oude Ae de westgrens is van de Innersdijkster kerspelen. De tegenspraak verdwijnt wanneer we bedenken dat de noodzaak om een zijl te leggen wel eens veel later kan zijn ontstaan dan het graven van de Oude Ae. Over de manier waarop de niveauverschillen van water en land zich in de loop van de tijd hebben gewijzigd weten we immers zo goed als niets. Vooralsnog houd ik vast aan deze volgorde:

1. graven van 'oersloten' vanuit de wierdenrij(en) naar het Wold;
2. afleiding van het overtollige water via de Oude Ae;
3. leggen van de Wolddijk;
4. bouw van een zijl bij de monding van de Ae in de Deel.

De belangentegenstelling tussen hoge en lage landen heeft ertoe geleid dat de afwatering van deze gebieden van elkaar gescheiden moest worden. We zagen dat al bij de bespreking van de Acht Zijlvesten.

In het geval van het Dorpmanszijlvest speelde hetzelfde probleem. Via de 'Dorpmanszijl' loosde het lage land tussen Ubbega en het Woldland op de Deel. De Deel was de gezamenlijke boezem voor hoge en lage landen. Het peil in de boezem zakte bij eb niet laag genoeg om ook het water uit dit laagland te kunnen lozen. Om die reden was het nodig om voor dit gebied een eigen lozingspunt te maken, waar het zelf en direct van het laagwater op zee kon profiteren.

⁶⁸ *Een kronkelend verhaal*, 148-151; *Groningen en het Drentse water*, 8, 'Alle kanten op', 18-22 (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/8alle-kanten-op>).

Monding van de Oude Ae en het Boterdiep in de Deel

Het bovenstaande plaatje laat nog eens zien dat de Oude Ae haaks staat op een paar structuurlijnen bij Rodewald, op de 'topographisch-militaire kaart' aangegeven als 'Roodewald'. Deze haakse hoek is één van de aanwijzingen die een samenhangende ontwikkeling doen vermoeden van het gebied ten noorden en zuiden van de Deel.

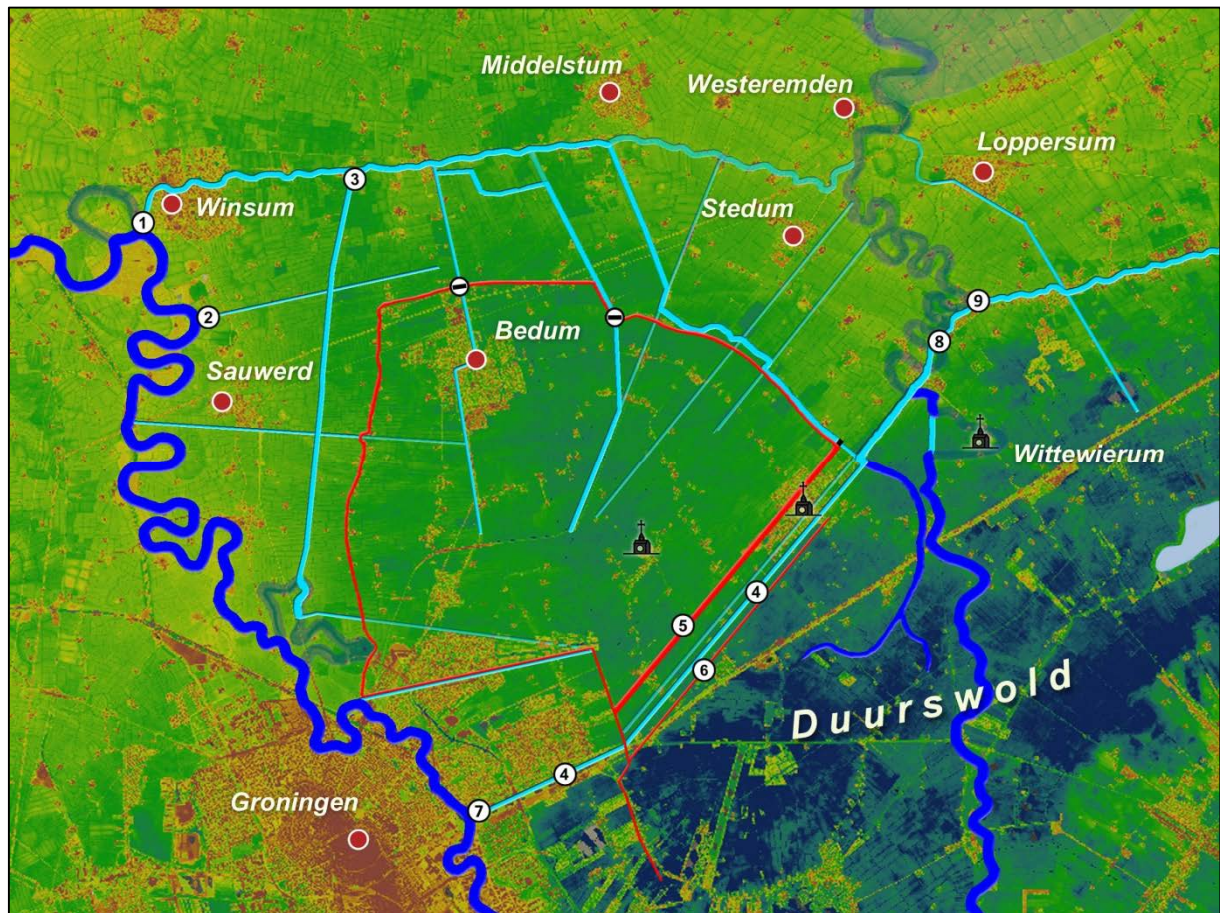

De plaats van de middeleeuwse Wetsingerzijl

Achter de hekken is de oude loop van de Hunze herkenbaar; aan de horizon Alinghuizen.

Om voor het lage land van Ubbega een eigen lozingspunt te maken is in 1410, in overleg met de Acht Zijlvesten die belang hadden bij de Deel en de Winsumerzijl, het Wetsingermaar opnieuw in gebruik genomen, nu met een door de stad Groningen gebouwde zijl op de plaats waar het maar in de Hunze uitkwam.

We sluiten dit hoofdstuk af met een overzicht van de ontwikkelingen tussen c. 1300 en c. 1450.

Overzicht 1300-1450 (Woldland 6)

1. Winsumerzijl	6. Grasdijk
2. Wetsingerzijl	7. Verlaat Oosterhoogebrug
3. Dormpanszijl	8. 'Nijediep'
4. Damsterdiep	9. Mudesterzijl
5. Buursterzuidwending of Stadsweg	

De Winsumerzijl verving de monding-zonder-zijl, via welke het water van de Deel in de 'Baatjeborglus' ten westen van Winsum uitkwam, waarna het door de oostelijke arm daarvan in zuidelijke richting afstroomde.

Om het water naar de zijl te krijgen moest een zijltocht (het Oldenzijlsterdiepje) worden gegraven door de hoge oostelijke oeverwal van de Hunze.

De Wetsingerzijl is in 1410 gebouwd ter vervanging van de Oude Ae zijl ('Dorpmanzijl') aan de Deel.

Het Damsterdiep, aanvankelijk Groningerdiep genaamd, is in 1424 gegraven vanaf Oosterhoogebrug tot aan Oosterdijkshorn. Het kanaal, dat in de eerste plaats gegraven werd om de afwatering van het Groninger Oosterhamrik te verbeteren, werd aangelegd langs een tracé dat c. 30 meter ten noorden ligt van de kerspelgrens tussen Noorddijk en Middelbert.

Vanaf de grens tussen het Gorecht en Fivelgo werd gebruik gemaakt van een kavelsloot in de c. 1 km brede strook tussen de Buursterzuidwending en de Grasdijk.

Overeenkomstig het bepaalde in de akte waarbij het Groninger Oosterhamrik werd ingelaten in het Scharmerzijlvest moesten de Groningers te Oosterhoogebrug een verlaat bouwen dat gesloten kon worden om te voorkomen dat Hunzewater Fivelgo kon binnendringen.

Het 'Nijediep', is omstreeks 1440 gegraven ter afsnijding van de Fivelkronkels tussen Ten Post en Winneweer.

De Mudesterzijl is op enig moment – het is onduidelijk wanneer – vervangen door een schotdeur.⁶⁹ In principe kan dit al na 1300 zijn gebeurd (na de bouw van de drie Delfzijlen) maar waarschijnlijk is het later geweest.

Het is niet bekend wanneer de Winsumerzijl is gelegd en de organisatie van het Winsumerzijlvest tot stand is gekomen. Het zijlvest wordt voor het eerst genoemd in 1323, wanneer melding gemaakt wordt van een *communitas seu universitas aqueductuum in Winzum* ('gemeenschap van de zijlen in Winsum').⁷⁰ Waarschijnlijk is de zijl omstreeks 1300 gebouwd, net zoals de zijlen aan de Eems waarmee de Delf is afgesloten. De oudste zijlbrief⁷¹ wordt, op grond van de vermelding daarin van personen die ook in het stuk van 1323 worden genoemd, op c. 1323 gedateerd.

Oldenzijlsterdiepje

Het Oldenzijlsterdiepje vormt de oostgrens van het Aduarder landbezit in deze buurt. Het is ongetwijfeld gegraven in samenhang met de bouw van de Winsumerzijl. Hierlangs werd het water van de Deel naar de nieuwe zijl geleid. De grote Hunzebocht ten westen ervan – de 'Baatjeborg-kronkel' – was vermoedelijk al geruime tijd daarvoor afgesneden, waarbij men het water van de Deel door de bedding liet afstromen die we nog altijd ten westen van het huidige Oldenzijl in het landschap zien.⁷² Het lijkt me waarschijnlijk dat de monniken van

⁶⁹ Drents Archief, Collectie Gratama inv.nr. 143 (T583-143) 19 juli 1439.

⁷⁰ OGD I 276.

⁷¹ OGD II 1230. Op het internet staat een tekst met vertaling en commentaar, maar daarin zitten enkele lelijke fouten en ongegronde veronderstellingen.

⁷² Zie de website van de Groninger Archieven:

<http://www.groningerarchieven.nl/historie/gdw/4schilligeham-redwolde-en-paddepoel/4-schilligeham>.

Aduard, en in het bijzonder degenen die het Aduarder voorwerk op Schilligeham bevolkten, bij dit alles een belangrijke rol hebben gespeeld.

Een reconstructie van de ontwikkeling ten zuidwesten van Winsum moet vooralsnog speculatief blijven. Toch wil ik aan de hand van enkele plaatjes laten zien hoe de situatie zich kan hebben ontwikkeld vanaf het moment dat de Deel met de benedenloop van de Hunze is verbonden tot en met het graven van het Oldenzijlsterdiepje en de bouw van de Oldenzijl.

Vanuit het oosten is het water van een oude ontginningsloot (de Deel), die wellicht oorspronkelijk water in oostelijke richting afvoerde, tussen de wierden van Obergum en Winsum door naar de benedenloop van de Hunze geleid. Het water kwam uit in de 'Baatjeborg-kronkel'.

Vanuit het Aduarder Voorwerk te Schilligeham (?) is in de 13^e eeuw (?) de Baatjeborg-kronkel afgesneden. Sindsdien liep het water van de deel door de oostelijke arm van de Baatjeborg-kronkel zuidwaarts naar de Hunze.

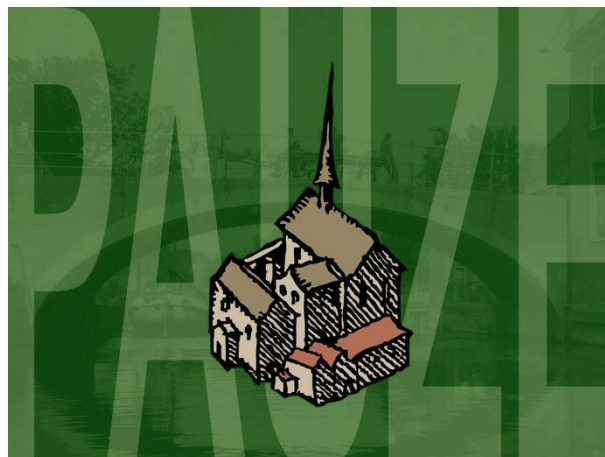

Omstreeks 1300 is men erin geslaagd de vloed te keren door de monding van de Deel af te sluiten met een zijl: de Winsumerzijl, nu Oldenzijl. Voor de afvoer van het water is een nieuwe zijltocht gegraven: het Oldenzijlsterdiepje.

De Winsumerzijl heeft zijn functie verloren door het afsnijden van de Raken (1629) en het leggen van de nieuwe Winsumerzijl (1635) naast de uit c. 1460 daterende Schaphalsterzijl.

Zijlen hadden een grote strategische betekenis. Je kon de vloeddeuren open zetten om zeewater binnen te laten en wanneer je de ebdeuren vastzette kon je binnenwater vasthouden. Door land onder water te zetten kon je de vijand de mogelijkheid ontnemen zich te bewegen. Wanneer je tegelijk zorgde voor mobiliteit op het water kon je vanuit een bezette en gefortificeerde zijl handelsverkeer controleren of afsnijden.

Om die reden was het bezit van Winsum met zijn borgen en de Oldenzijl in de tachtigjarige oorlog van grote betekenis. Daarover na de pauze.

Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

- 1 Inleiding
- 2 Delf en Deel
- 3 Het 'Centrale Woldland'
- 4 Het Winsumerzijlvest
Pauze
- 5 Strijd om Winsum (1581)**

Alvorens te beginnen met de bespreking van de oorlogshandelingen rond Winsum moet ik een opmerking van meer algemene aard maken. In tijden van oorlog – dat weten we – is de waarheid het eerste slachtoffer. Dat is niet alleen nu zo, dat was in de 16^e eeuw niet anders. Ook toen gingen conflicten gepaard met *media wars*. Manipulatie van berichten en desinformatie zijn van alle tijden.

'Onze' Tachtigjarige Oorlog is reeds door de Staatsgezinde tijdgenoten *geframed* als een strijd tussen wrede Spaanse onderdrukkers enerzijds en vrome Nederlandse patriotten anderzijds. Er hadden ook wel Nederlanders aan de kant van de Spaanse koning gestaan, maar dat telde eigenlijk niet. Hun aantal was klein en het waren ofwel Roomse verraders ofwel bijgelovige onnozelaars geweest die door hen om de tuin geleid waren.

Deze *framing* was nodig om na de overwinning van de Staatsgezinden de plooiën glad te kunnen strijken en de mogelijkheid te scheppen om mensen die elkaar eerst naar het leven hadden gestaan, later in de nieuwe constellatie op een vreedzame manier te laten samenleven. De schuld geven aan boze buitenlanders was toen – en is nog steeds – in zo'n geval een beproefd en werkzaam middel. Zo moest de verovering van de stad Groningen door Maurits en Willem Lodewijk in 1594 gepresenteerd worden als een 'terugvoering' van de stad naar de kant van de Staten-Generaal, ook al had Groningen nooit echt die keus gemaakt. Ook in 1594 was een groot deel van de stedelingen nog koningsgezind, al was het geloof in de almacht van de 'allergrootmachtigste' koning natuurlijk wel danig aan het wankelen gebracht. Van de Ommelanders weten we dat niet, maar het zou me niet verbazen als het daar ongeveer hetzelfde was. Het was voor de Staatse overwinnaars niet mogelijk om alle koningsgezinde Groningers en Ommelanders om te brengen, te verbannen of anderszins uit te schakelen. De bittere pil moest worden verguld. 'De Groningers waren misleid door de Spanjaarden en konden er eigenlijk niets aan doen dat ze aan de verkeerde kant terecht gekomen waren'.

Maar dit is een leugen: onze Tachtigjarige Oorlog was een burgeroorlog. Willem Lodewijk en Maurits versloegen geen Spaanse troepen, maar Groningers, Ommelanders, Friezen, Westfalingen, Geldersen, Brabanders en Waalse Nederlanders. In de 14 jaar dat de strijd in het noorden heeft gewoed zijn hier slechts sporadisch en in vrij kleine aantallen Spaanse en

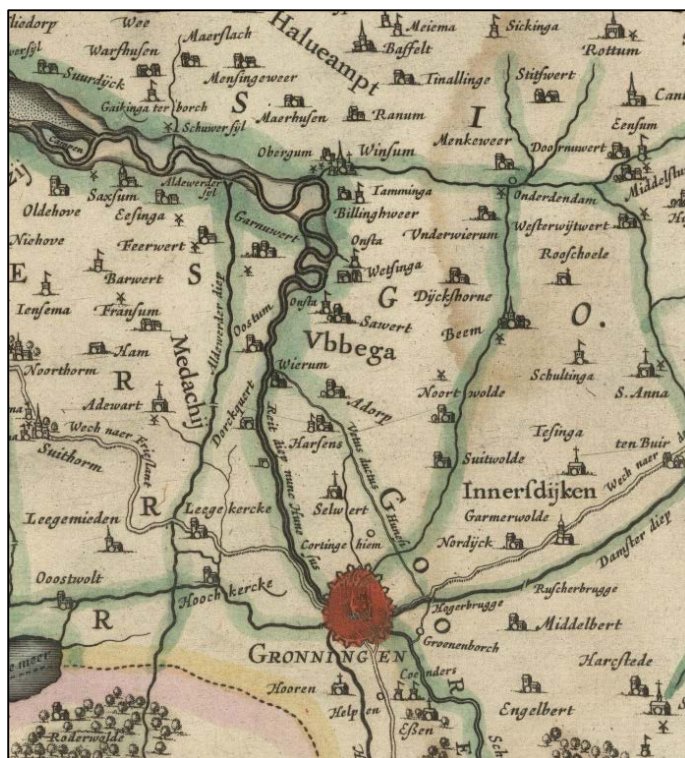
Het Woldland in de Middeleeuwen en de strijd om Winsum in 1581

Italiaanse eenheden actief geweest. Ook aan de Staatse kant vochten Nederlanders, aangevuld met vooral Engelsen en Schotten.

Zes 'Spaanse' officieren: een Spanjaard, een Drent, twee Friezen en twee Hollanders

Het schilderij is onderdeel van een altaarstuk dat wellicht gemaakt is uit dankbaarheid voor de herovering van Steenwijk door koninklijke troepen in 1582.

(Rijksmuseum M-SK-A-1599-00)

Ubbega op de kaart van Bartold Wicheringe en Willem Blaeu (1635)

Ook in 1580 en 1581, toen Ubbega en Winsum serieus met de oorlog te maken kregen, waren het vooral Nederlanders die tegenover elkaar stonden.

Alvorens daarop nader in te gaan is een korte inleiding over de toestand in Stad en Lande aan de vooravond van de Opstand noodzakelijk.

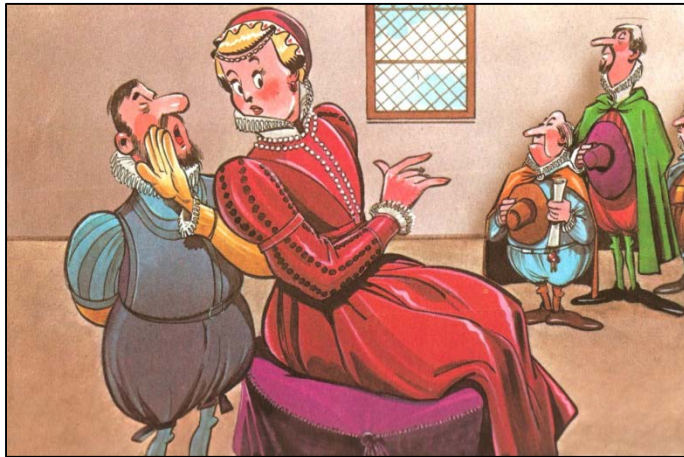
De slag bij Heiligerlee
(23 mei 1568)

De 'Slag bij Heiligerlee' (1568) wordt gezien als het begin van de Tachtigjarige Oorlog. Dat eerste treffen stond echter los van de maatschappelijke en politieke situatie in de noordoostelijke regionen van de Nederlanden.

In het zuiden waren de tegenstellingen op godsdienstig gebied – met de gevreesde inquisitie – een grote kwestie, de gefrustreerde adel voelde zich aan de kant gezet, stadsbesturen verzetten zich tegen de centralisatiepolitiek van de koninklijke regering, die uniformiteit nastreefde en inbreuk maakte op de gevestigde gewoonten. Vertegenwoordigers van de lagere adel verwoordden het ongenoegen toen ze landvoogdes Margaretha van Parma een verzoekschrift indienden waarin ze aandrongen op het intrekken van de ketterplakkaten.

Aanbieding van het 'smeekschrift der edelen'
(5 april 1566)

'Wees niet bang mevrouw, het zijn maar bedelaars!'

N'ayez pas peur Madame, ce ne sont que des gueux ('Wees niet bang mevrouw, het zijn slechts bedelaars') zou Charles de Berlaymont, adviseur van Margaretha van Parma, tegen de landvoogdes hebben gezegd om haar op haar gemak te stellen toen vertegenwoordigers van de lagere adel het 'Smeekschrift der edelen' kwamen aanbieden.

Beeldenstorm (1566)

Het algemene ongenoegen kwam tot een gewelddadige uitbarsting toen het gereformeerde volk in de zuidelijke Nederlanden de kerken bestormde. Hier in Groningerland stelde de beeldenstorm (zomer 1566) niet veel voor. Er zijn wel berichten over beeldenbrekerij in Winsum (de gebroeders Ripperda), Garsthuizen (Starkenborg), Oosternieland, Grijpskerk (Aykema's), Garrelsweer, Ten Post, Woltersum, Obergum en Bedum, maar een massale volksbeweging, zoals in het zuiden, is er niet geweest. Soms werden heiligenbeelden preventief geruimd. In Groningen liet het stadsbestuur, uit overwegingen van openbare orde, zelf de Minderbroederskerk van beelden ontdoen.

De hierboven genoemde conflictstof was ook in onze streken te vinden, maar de problemen waren hier niet van dien aard, dat ze tot gewapende strijd leidden.

Een schema als dit laat ik alleen met de grootste reserve zien. Het suggereert veel meer duidelijkheid dan er in werkelijkheid was. Bovendien wekt het de indruk dat stedelingen en plattelanders tegenover elkaar stonden. Dat was beslist niet het geval. De plattelandsbevolking was voor haar levensonderhoud afhankelijk van de markt in de stad Groningen en stelde zich het liefst neutraal op; de adel echter voelde zich in zijn machtsaanspraken gehinderd door de dominantie van de stad en het stadsbestuur en probeerde al sinds de 14^e eeuw met hulp van buitenaf de macht van de stad te beperken.

Toch kan men zeggen dat er in Stad en Lande sprake was van ruwweg 3 tegenstellingen die tegelijkertijd speelden en door elkaar heen liepen.

1. Tussen hervormingsgezinden en behoudenden op religieus gebied.
2. Tussen koningsgezinden en rebellen.
3. Tussen de stedelingen en de Ommelander heren.

Daarbij moeten we bedenken dat er binnen deze groepen allerlei schakeringen waren en dat op alle drie de terreinen die hier onderscheiden worden een grote groep geweest moet zijn – niemand weet hoe groot ze was –die zich het liefst afzijdig hield. De meeste mensen gedroegen zich defensief en hadden het gewoon te druk met overleven.

De op het plaatje gesignaleerde groepen vielen ook niet samen, ook al vertoonden ze wel flinke overlap. Zo waren de overtuigde katholieken meestal wel koningsgezin en stonden de protestanten doorgaans aan de kant van de rebellen. Maar er waren ook heel veel uitzonderingen. Overheersend was de oude tegenstelling tussen de stedelingen en de Ommelander heren die zich in de loop van de 16^e eeuw had toegespitst. Katholieke hoofdelingen, de abten van de Ommelander kloosters en protestantse stadgers hadden een serieus loyaliteitsprobleem. Ook gereformeerde stadgers waren doorgaans vooral 'Gronings' gezind. De groeperingen waren ook niet stabiel. Tot welke partij een burger of plattelander behoorde, hing af van zijn sociale status en individuele omstandigheden. De scheidslijnen liepen, zoals in vrijwel elke burgeroorlog het geval is, dwars door families en gezinnen heen. Daar komt nog bij dat de tegenstellingen op politiek en religieus gebied elk hun eigen begin en ontwikkeling kenden en ook niet steeds even hoog opliepen. Dat gold zowel voor de stad Groningen als voor de Ommelanden.

De als laatste genoemde tegenstelling (die tussen Stad en de Ommelander heren) was de oudste en was verreweg het belangrijkste van de drie. Je kunt zonder overdrijving zeggen dat deze controverse de politieke gebeurtenissen van de 16^e eeuw bepaalde.

De Habsburgse Nederlanden

Elders in de Nederlanden bestond zo iets niet. Geen wonder dat buiten Groningerland niemand er ook iets van begreep.

De kern van de Habsburgse Nederlanden lag in het westen en zuiden. Stad en Lande hoort bij de gewesten die pas laat onder de Habsburgers zijn gekomen. Friesland was in 1524 het eerste, daarna (1527) kwam Utrecht, Overijssel volgde in 1528, Stad en Lande in 1536 en Gelderland in 1543.

Deze Groningse problematiek hing samen met de eigenaardige fysisch-geografische omstandigheden en de vreemde loop van de geschiedenis. Daardoor waren Groningen en Groningerland een vreemde eend in de Nederlandse bijt. Het gewest zat heel anders in elkaar dan alle andere provincies.

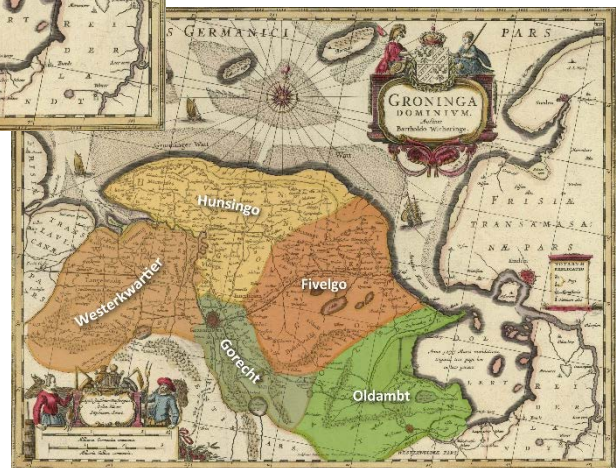
Die waren vrijwel allemaal al sinds onheuglijke tijd politieke en bestuurlijke eenheden, die elk onder een landsheer ressorteerden. De meesten hadden zelfs al heel lang dezelfde vorst.

Groningen en de Ommelanden waren eeuwenlang zelfstandige eenheden geweest. Bij het aanbreken van de 16^e eeuw, toen Stad en Lande te maken kregen met vorsten die het gebied onder hun vleugels wilden nemen, waren ze dat nog altijd, zij het dat ze met elkaar een verbond tot samenwerking hadden gesloten.

De Friese landschappen hadden vanaf de 13e eeuw geen landsheer. Geleidelijk en min of meer vanzelf had de stad Groningen het machtsvacuüm gevuld, een ontwikkeling die in de Ommelanden door sommigen positief werd beoordeeld, maar door anderen verafschuwd. De laatsten zagen de groeiende dominantie van de stad als een hinderpaal voor de realisatie van hun eigen ambities, die doorgaans gericht waren op het stichten van 'heerlijkheden' voor zichzelf en hun erfgenamen.

Provinciekaart van Bartold Wicheringe

De landschappen in Groningerland

Tot dusver is gesproken over de Ommelander heren en hun strijd tegen Groningen. Hoe dachten de gewone Ommelanders? De kleinere eigenerfden, de meiers, de kleine schippers en ambachtslieden? Zoals gezegd is over hun gezindheid vrijwel niets bekend. Maar uit de praktijk is duidelijk dat het hun weinig uitmaakte. Ze kozen partij voor degenen van wie ze het minste last hadden. Dat konden soms de Ommelander heren zijn, maar heel vaak ook de stad Groningen, waarvan vele plattelanders in economisch opzicht afhankelijk waren.

Jonker Johan Rengers van Ten Post (1542-1626)

Johan Rengers van Ten Post, een van de grote Ommelanders en de grootste theoreticus, klaagde over de gewone man: die bejegende de jonkers met wantrouwen. Volgens hem sloofden de heren zich uit voor hun onderdanen, maar kregen stank voor dank. 'Ze verdenken hun leiders ervan alleen maar op eigen voordeel uit te zijn.'

Halverwege de jaren zeventig, terwijl elders in de Nederlanden een gewapende opstand tegen de regering van Filips II woedde, bereikte de ruzie tussen Stad en Lande een voorlopig hoogtepunt. Begin 1575 besloten de Ommelanders het verbond met de stad op te zeggen op grond waarvan hun voorgangers zich 40 jaar eerder samen met de stad Groningen als één gewest bij de Habsburgse Nederlanden hadden geschaard. Nu wilden ze als een zelfstandige politieke eenheid verder. Volgens de stad kon dat helemaal niet. Stad en Lande waren volgens de stedelingen één *corpus* en waren als zodanig door de Habsburgers erkend. Zij vonden dat de Ommelanders helemaal het recht niet hadden om zich van de stad af te scheiden.

Maar in de praktijk gebeurde dat wel degelijk. De Ommelander Staten (hoofdelingen, abten, eigenerfden en volmachten) gingen hun eigen vergaderingen houden en organiseerden de economie buiten de Groninger markt om. De Groningers konden protesteren wat ze wilden, door de politieke ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden was er geen instantie meer die haar kon helpen. Integendeel. De door de Staten-Generaal aangestelde graaf van Rennenberg helde over naar het Ommelander kamp.

In deze periode was het beleid van het stadsbestuur zwalkend en onduidelijk. Soms leek het toe te willen geven aan de eisen van de Ommelander heren, dan weer zette het de hakken in het zand. Dat hangt samen met de ongewoon grote invloed die het gewone volk in Groningen op het beleid had. Daardoor had het stadsbestuur veel minder vrijheid van handelen dan elders.

Het gewone stadsvolk was doodsbang zijn werk en inkomen te verliezen wanneer de Ommelanden hun eigen gang zouden kunnen gaan. De magistraatspersonen hadden meer overzicht – ze waren grote ondernemers of geleerden die ook buiten Stad en Lande hun licht hadden opgestoken, vaak ook waren ze verwant met Ommelanders en hadden waardevolle bezittingen in de Ommelanden – maar konden niet tegen het volk op. Dat was vatbaar voor allerlei impulsen en geruchten. Daar regeerde, zouden wij zeggen, de ‘onderbuik’.

Willem van Oranje (1544-1584) snapte er niets van

Het absolute toppunt (of dieptepunt!) van de controverse tussen Groningen en Ommelanden was de arrestatie van 26 Ommelander heren die in november 1577 voor een vergadering in de stad waren. Opmerkelijk is dat ook protestantse burgemeesters, zoals Reint Alberda en Derck Schaffer, bij degenen hoorden die deze maatregel onderschreven. In dit conflict speelde religieuze gezindheid geen enkele rol.

Met de overige Ommelanders (hoge geestelijken, jonkers, eigenerfden en volmachten) probeerde het stadsbestuur tevergeefs om tot een vergelijk te komen.

Van buitenaf leken de twisten tussen Stad en de Ommelander jonkers onbegrijpelijk, maar voor de deelnemers was het een zaak van leven en dood. Buiten Groningerland was er niemand die zich iets kon voorstellen bij deze ruzies. Het ging de regering in Brussel boven de macht om hieraan iets te doen. Ook Willem van Oranje snapte er niets van. Voor hem telde alleen het geld dat hij nodig had voor zijn opstand, de ingewikkelde kwesties in het verre noorden interesseerden hem niet.

Het 'verraad van Rennenberg' (3 maart 1580)

In 1580 meenden de Groningers dat de stedelijke belangen het best gediend waren door – samen met stadhouder Rennenberg – de kant te kiezen van Filips II. Deze wending is de geschiedenis in gegaan als het 'Verraad van Rennenberg' van 3 maart 1580.

Het belangrijkste motief daarvoor was geweest dat de Ommelander heren zich aan de zijde van 's konings rebellen hadden geschaard. Het stadsbestuur kreeg nu wel de steun van de belangrijkste Ommelander kloosteroversten, waaronder de abt van Aduard. Overigens hadden de Groningers niet veel vertrouwen in de wankelmoedige Rennenberg. In de voorgaande jaren had deze bij herhaling de kant van de anti-Groningse Ommelander heren gekozen. Hij had in 1578 Bartold Entens opgedragen 12 vendels aan te nemen om de stad Groningen te bestrijden en had in 1579 zelf vanuit Winsum de stad gewapenderhand bestreden. 9 juni 1579 was het zogenaamde 'Tractaat van Winsum' gesloten. De stad had daarbij het onderspit gedolven en was gedwongen om gijzelaars te stellen die in Kampen werden geïnterneerd.

De aanleiding tot de coup van 3 maart 1580 was de revolte van de calvinisten in Friesland, de stroom van Friese vluchtelingen die een goed heenkomen in Groningen zochten en de angst die dit in Groningen teweeg bracht. Zoiets stond hier ook te gebeuren.

Op 3 maart 1580 werd de helft van het stadsbestuur – de protestanten in de stad waren oververtegenwoordigd in de bestuursorganen – buitenspel gezet. Een deel van Rennenbergs regiment volgde zijn kolonel, een ander deel zijn plaatsvervanger, overste-luitenant Bartold Entens.

Uit haat jegens Groningen hadden de belangrijkste Ommelander heren in 1579 de Unie van Utrecht getekend, op 3 maart 1580 volgde, met een jaar vertraging, de weeromstuit: de Groningers kozen samen met Rennenberg voor de koning.

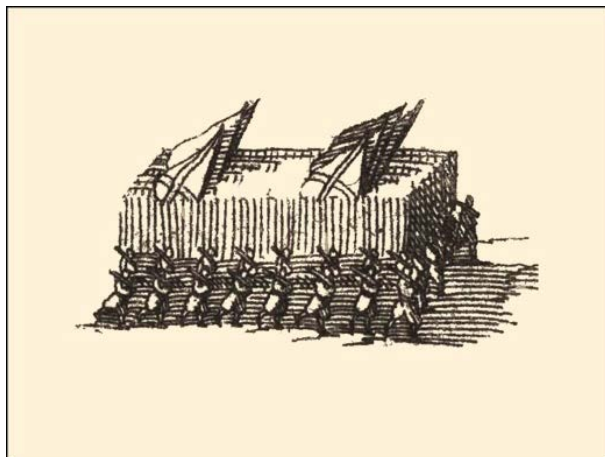
Rennenbergs luitenant: de 'geus' Bartold Entens van Mentheda

Na de *coup* van 3 maart 1580 gingen Staatsgezinde strijdkrachten meteen over tot belegering van de stad Groningen. De stadspoorten bleven 3,5 maand gesloten.

De regering in Brussel werd gealarmeerd en begon met het voorbereiden van een hulpactie om Groningen te ontzetten. Het opzetten van een dergelijke operatie kostte echter veel tijd.

Hiermee komen we bij het militaire deel van mijn verhaal. Voor een goed begrip daarvan moet ik in het kort iets vertellen over de organisatie van de legers en de defensie van de stad.

Een vendel piekeniers met haakschutten

Het leger was een echte bedrijfstak. Dienstplicht zoals wij die vroeger kenden, bestond niet. Alle soldaten waren beroepsmilitairen. In theorie betaalde de koning of de regering de troepen, maar de praktijk was meestal anders. De inkomsten van het leger bestonden uit roof, buit en 'rantsoengeld' (losgeld) van gevangenen. De woorden 'roof' en 'plundering' suggereren willekeur. Maar dat is niet helemaal juist. Soldaten mochten niet zomaar plunderen. In een goed geregeld leger gaven officieren aan waar de soldaten hun gang konden gaan. Ze werden in toom gehouden door de krijgstuicht. Er was binnen het leger sprake van een aparte rechtspleging.

Het leger bestond uit regimenten, waarvan de omvang sterk kon verschillen (600-2000 man en meer). Wanneer een leger met verschillende regimenten te velde trok, berustte de opperste leiding bij de veldoverste en zijn staf.

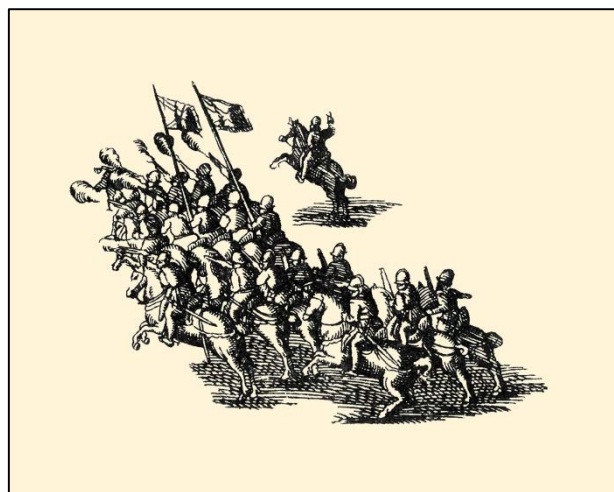
Aan het hoofd van een regiment stond een door of namens de koning aangestelde kolonel. In het Staatse leger waren de Staten-Generaal de autoriteit die de kolonels benoemde. De kolonel kreeg van regeringswege geld om een regiment op te richten. Voor de functie van kolonel kwamen vooral hoge edelen in aanmerking.

Wanneer een nieuw regiment moest worden opgericht werd een kolonel benoemd die vervolgens contact zocht met te goeder naam en faam bekend staande kapiteins ('hoplieden'). De kapiteins waren een soort militaire 'aannemers'. Ze sloten een contract met de kolonel, die op zijn beurt zorgde voor officiële aanstellingsbrieven ('patenten'). Vervolgens organiseerden de kapiteins de werving van soldaten.

Die waren er doorgaans genoeg. Er waren in deze tijd vele jongemannen die niets te doen hadden. Het klinkt cynisch, maar is wel de realiteit: de oorlog ruimde de bevolkingsoverschotten op. Vooral op het platteland was er een overschot aan mannen. In de steden was dat – als gevolg van de epidemieën – anders.

Een regiment bestond uit een aantal compagnieën van 100-300 manschappen.

Meestal was de kolonel, die meestal ook andere (hoge) civiele functies bekleedde, zelf niet te velde. Zijn plaats aan het hoofd van het regiment werd meestal ingenomen door de overste-luitenant.

Een ruiterbende in de aanval

17 juni 1580: Slag bij Hardenberg

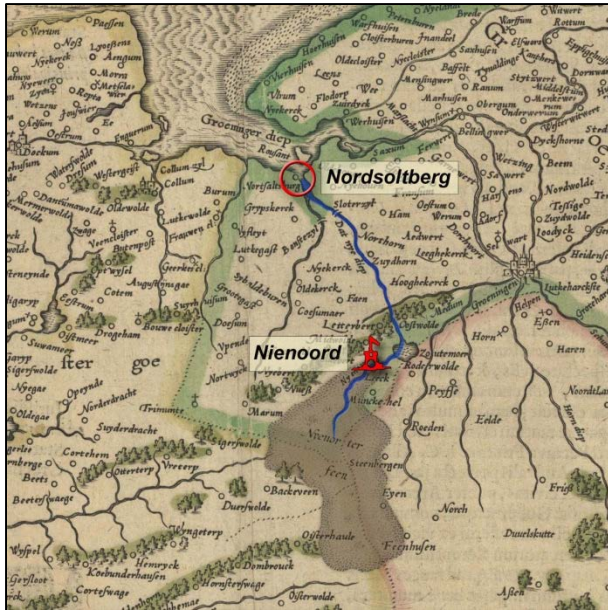
Een regeringsleger onder leiding van Maarten Schenck van Nideggen versloeg de Staatsgezinde strijdkrachten op 17 juni 1580 in de slag bij Hardenberg en veegde daarna de Ommelanden schoon. Vele Ommelanders – gesproken wordt van 400 families – weken uit. Het waren vooral de openlijke tegenstanders van de stad Groningen die de wijk namen. Onder hen waren er ook die bang waren voor de inquisitie.

Onder degenen die uitweken was ook Wigbold van Ewsum, die naar zijn residentie ten zuiden van Midwolde ook wel 'Nienoord' werd genoemd. Hij wist dat de Groningers hem als de belangrijkste raddraaier beschouwden. Ook hijzelf zag zich zo: hij beschouwde zich als de belangrijkste Ommelander en leider van het verzet tegen Groningen. Hij hoopte voor de Staten-Generaal stadhouder van de Ommelanden te kunnen worden. De heer van Nienoord genoot een tijdlang de sympathie van de graaf van Rennenberg, die na de Pacificatie van Gent door de Staten tot stadhouder was benoemd.

Beetke van Rasquert, moeder van Wigbold van Ewsum ('Nienoord')

Van Wigbold II van Ewsum (1521- 1584) en zijn vader Wigbold I zijn geen portretten bekend. Van zijn moeder, Beetke van Rasquert, wel.

De Nienoord, Nienoordse venen en de zoutketen bij de Opslag

Wigbold van Ewsum had in 1554 bij boedelscheiding de Nienoord gekregen. Daarna stak hij zich diep in de schulden voor de opzet van zoutziederijen bij de Opslag en de vervening in Vredewold.

Abel Eppens laat zich in zijn kroniek niet onverdeeld gunstig over Nienoord uit: Wigbold van Ewsum ‘verclaeerde die meeste to wesen, gelick ock sijn vorvaderen over 500 jaren,’⁷³ en gedroeg zich ook daarnaar. Deze houding werd hem door zijn collega-Ommelanders niet in dank afgenomen.

Ofschoon hij bij zijn achterban allesbehalve goed lag, vroeg en kreeg Nienoord op 1 oktober 1580 van de Staten-Generaal de opdracht om een regiment van 6 vendels op te richten. De Staten-Generaal konden dat verzoek gemakkelijk inwilligen, want het kostte hun niets. Onderdeel van het besluit was dat de Ommelanden zelf voor de kosten zouden opdraaien.

Toch was dit – van de kant van de Ommelanders – geen lichtzinnig idee. De andere opstandige gewesten, Friesland voorop, pleitten er namelijk voor om de Ommelanden eenvoudig aan plundering bloot te stellen. Het zou dan binnen de kortste keren ontvolkt en leeg zijn, waardoor de vijand zijn economische basis zou kwijtraken. Een dergelijke tactiek van de verschroeide aarde zou uiteraard ten koste gaan van de bezittingen van de Ommelander heren (en de gewone bevolking). Het spreekt voor zich dat dezen hun best deden om dit te voorkomen. Door Wigbold van Ewsum de verantwoordelijkheid te geven, hoopte men de algehele verwoesting te kunnen vermijden.

Ewsum noemde zich in een document van 10 december 1580 ‘vanwegen die Princelicke Doerluchticheit und der Naerder Geunieerde provincien bestelter overster’.⁷⁴

⁷³ J.A. Feith en H. Brugmans (eds.), *De kroniek van Abel Eppens tho Equart I* (Amsterdam 1911) 277.

⁷⁴ Ib. 52.

Nienoords zoutketen aan de Opslag

(GrA T817-2288 uitsnede)

De Opslag vinden we tegenwoordig even ten noorden van Kommerzijl.

Winter 1580-1581: Wigbold van Ewsum nestelt zich in Winsum

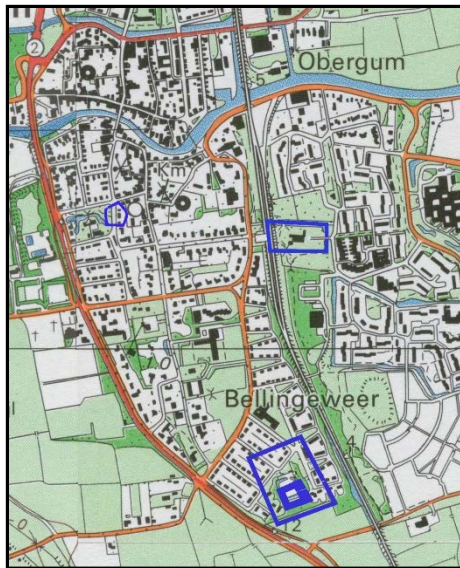
(GrA T1536-5117 uitsnede)

Het is wat vreemd dat op dit uit 1630 daterende kaartje de Schaphalsterzijl niet staat ingetekend. Die was halverwege de 15^e eeuw al gebouwd. De uitwatering die hier getekend is, de Oldenzijl of Oude Winsumerzijl, heeft tot 1635 dienst gedaan. De Oldenzijl raakte zijn functie kwijt doordat in 1628 de rivierkronkels bij Garnwerd ('de Raken') werden rechtgetrokken.

Al het water dat door het Winsumerdiep werd afgevoerd werd daarna via de nieuwe Winsumerzijl geloosd die ten noorden van de Schaphalsterzijl werd gebouwd.

Zoals gezegd bestond het regiment van Wigbold van Ewsum uit 6 vendels. Dat is niet veel, maar de heer van Nienoord kende het land goed. Hij wist waar de strategisch belangrijke posities waren en zou met een handjevol soldaten een maximaal effect kunnen bereiken.

Nadat de koninklijke troepen de Ommelanden van rebellen hadden gezuiverd trokken ze de Lauwers over om daar hetzelfde te gaan doen. De campagne liep echter vast voordat de stad Steenwijk in 's konings handen viel. Terwijl Rennenberg en zijn leger voor Steenwijk lagen, maakte Wigbold van Ewsum van de afwezigheid van de regeringstroepen gebruik door zich met zijn nieuwe regiment in Winsum te nestelen. Winsum ligt gunstig: de plaats was gemakkelijk te verdedigen en (vanaf zee) te bevoorraden.

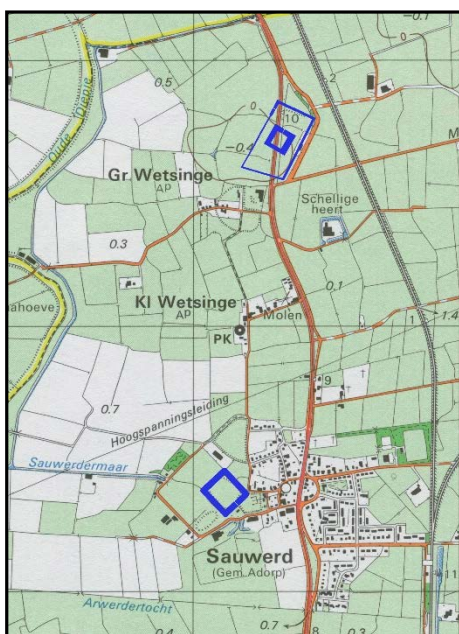

Winsum met de beide Ripperdaborgen en de Tammingaborg in Bellingeweer

Bij de strijd op het platteland speelden kerken en borgen een hoofdrol: dat waren stenen gebouwen die als militaire bases dienst deden. In Winsum werd de verdedigbare kern van de plaats gevormd door de beide Ripperdahuizen en de kerk daartussenin. In acht dagen tijd werden wallen opgeworpen en poorten gebouwd. Nienoord meende de zaak onder controle te hebben en riep de naar Westerlauwers en Oost-Friesland uitgeweken Ommelanders op om terug te keren naar huis en haard. Ze weigerden echter te komen. Volgens hen moesten eerst de onderlinge verhoudingen op orde gebracht worden en bovenal – aldus Abel Eppens – moest iedereen erkennen dat het eerst en vooral ging om het Rijk Gods.⁷⁵

Door Winsum te bezetten ontnam Nienoord de regeringsgezinden ook de mogelijkheid om schatting te heffen. De Groninger burgemeester Albert Rolteman zag het penibele van de situatie in: 'Wat kunnen we doen? Ewsum zit in de geldkist!'

Vanuit Winsum pleegde Nienoord aanslagen op de stad Groningen (Schuittenschuiversschans), Appingedam en dorpen in de buurt.

De Onstaborgen in Wetsinge en Sauwerd

Aylco Onsta, een vijand van de stad Groningen, was hoofdeling in Wetsinge, maar werd in 1577 samen met vele andere vooraanstaande Ommelander heren gevangen genomen toen zij voor een vergadering in de stad waren.

De borg in Sauwerd behoorde aan Caspar van der Wenge, die in 1582 is getrouwd met Ode Onsta, een zus van Aylco Onsta.

⁷⁵ Feith en Brugmans, *Abel Eppens* I, 290.

Winsum lag, net zoals de stad Groningen, als een 'spin in het web' en had een eigen haven. Er werd, net zoals in Appingedam, een waag opgericht. In de jaren 1579-1580 kwamen de anti-Groningse Ommelanders hier vaak voor vergaderingen bij elkaar. Ze wilden hier ook hun eigen gewestelijke rechtbank inrichten, die de plaats moest innemen van de Hoofdmannenkamer in de Stad.

In januari van het jaar 1581 trok Wigbold van Ewsum vanuit Winsum naar de Eemsmond en eiste Delfzijl op. De koningsgezinde bezetting ging niet op de eis in en Nienoord zette niet door. Wel verjoeg hij regeringstroepen uit Appingedam en omstreken. Daarna begaf hij zich met 5 vendels vanuit Winsum naar Steenwijk om mee te helpen de koningsgezinde belegeraars van die stad te verjagen. Hij liet een kleine bezetting in Winsum achter.

De Groningers dachten van deze gelegenheid gebruik te kunnen maken om Winsum in te nemen en uit te schakelen. Daarvoor konden ze beschikken over de 3 vendels die ze na 3 maart 1580 op eigen kosten hadden opgericht. Daarnaast was er natuurlijk het gewone burgerleger, dat uit 8 compagnieën bestond, 2 uit elke kluft (stadswijk).

Eind januari 1581 legerden twee door Groningen betaalde vendels en het 'schuitieschuiersvendel' zich in het huis te Wetsinge. Daar kwamen later nog 2 burgervendels bij. Het was de bedoeling om van daaruit Winsum aan te pakken.

Op 20 februari 1581 braken de Staatse soldaten van Winsum de kerk en pastorie van Bellingeweer af. Ook Tammingahuis werd gesloopt. Deze stenen gebouwen lagen te dicht bij Wetsinge en zouden door de Groningers gebruikt kunnen worden om dicht bij Winsum te komen. Mede als gevolg van deze maatregelen liepen de Groningse pogingen op niets uit.

Steenwijk wordt ontzet (22 februari 1581)

Nadat ze het beleg van Steenwijk hadden moeten opgeven, keerden de regeringstroepen terug naar het noorden. Het gaat om de volgende strijdkrachten:

- (het loyale deel van) Rennenbergs eigen regiment
- het regiment van Billy (het 'Friese regiment' onder bevel van Juan Baptista Tassis)
- het 'Gelderse regiment' (koningsgezinde Geldersen, in 1580 opgericht, 2800 man sterk; sinds eind 1580 in het Noorden; overste Johan Streuff)
- de ruitery van Maarten Schenck van Nideggen, die in het voorjaar door de koninklijke regering naar het noorden was gestuurd.

De plattelandsbevolking was blij met de terugkeer van de loyale troepen, want ze had het jaar tevoren veel last ondervonden van de Staatse hoplieden. Dezen hadden – overeenkomstig de opzet! – op de bevolking geteerd. De plattelanders verwachtten dat de orde bij de koninklijken beter zou zijn en dat ze zelf minder zouden hoeven te betalen.

Zoals we zagen lagen de koninklijken in Wetsinge en Sauwerd; daartegenover legden de Staatsen uit Winsum een schans bij de Winsumerzijl. De zijl zetten ze open om het water over de lage landen te laten lopen.

Ondertussen haastte ook Nienoord zich terug naar Winsum. Op 4 maart 1581 werd in Groningen het bericht ontvangen dat Ewsum met 6 vendels vanuit Dokkum onderweg was naar Winsum.

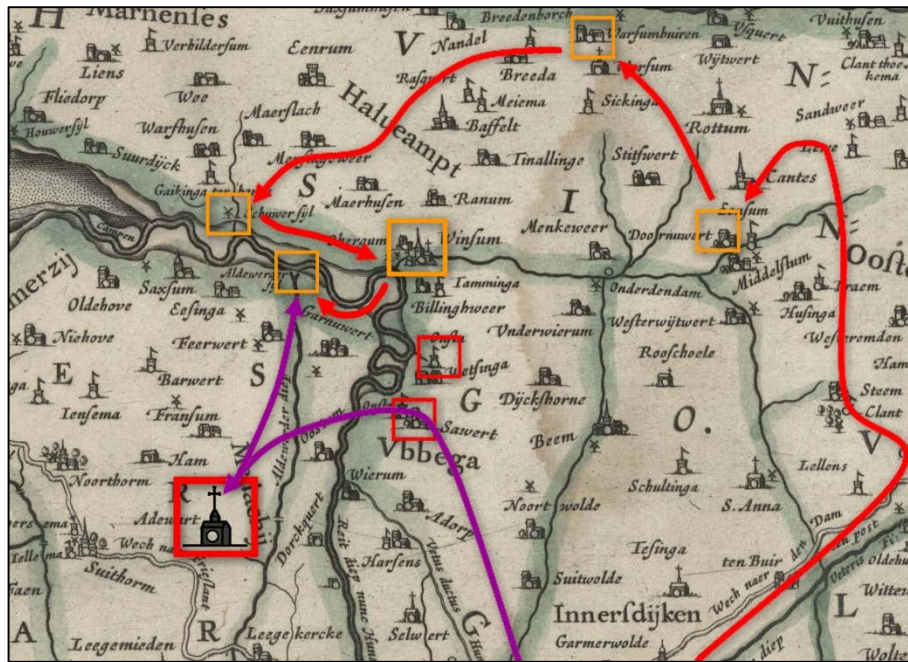
Zo begon een nieuwe fase in de strijd in de Ommelanden. De koningsgezinde Geldersen, die zich eerst in Wetsinge en Sauwerd hadden gelegerd, staken het Reitdiep over en bezetten het klooster Aduard of wat daarvan over was. Van daaruit wilden ze de schans op de Aduarderzijl aanvallen, die in handen van de rebellen was. Aan de andere kant probeerde Nienoord vanuit Winsum Loppersum te nemen. Hij werd echter door Tassis en zijn Friese regiment teruggedreven in de richting van Middelstum. Daarop bezette hij de kerk van Toornwerd, maar werd op 20 april ook vandaar verdreven.

De rebellen wisten de schans bij de Aduarderzijl te houden, in weerwil van pogingen die door het koningsgezinde Gelderse regiment vanuit Aduard werden ondernomen om hen daaruit de verjagen. Ze hadden de deuren uit de zijl gehaald, zodat het zeewater vrij naar binnen stroomde. In mei ging Wigbold van Ewsum, die inmiddels versterking had gekregen van een aantal uit Gelderland afkomstige vendels, zelfs over tot een belegering van de koningsgezinde Geldersen in Aduard. Hij deed dit nadat hij de koningsgezinden uit de schans op de Aduardersteentil had verdreven. Op 23 mei 1581 leed hij echter een zware nederlaag bij Aduard.

23 mei 1581: de rebellen uit Winsum lijden een zware nederlaag bij Aduard (in de rode cirkel).

De koningsgezinden trokken nu op tegen Winsum, de basis van Nienoord. Het zag er slecht uit voor de rebellen. De Ommelander gedeputeerden moesten voor hun hachje vrez en verlieten in allerijl Winsum.

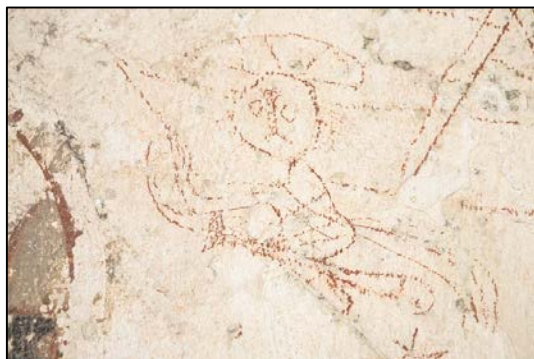

De bewegingen van het regeringsleger (april-juni 1581)

rood: het Friese regiment
paars: het Gelderse regiment

De steunpunten van de rebellen zijn aangegeven met oranje blokjes, die van de koningsgezinden met rode.

Tijdens hun opmars naar Winsum kunnen eenheden van het Friese regiment of ruiters van Maarten Schenck van Nideggen gelegerd zijn geweest in de kerk van Tinallinge en daar de tekeningen hebben achtergelaten die enkele jaren geleden door Guus Frumau zijn beschreven in *Infobulletin Winshem* en *Groninger Kerken*.⁷⁶

Detail van de graffiti in de kerk van Tinallinge

Op 27 mei 1581 nam overste Tassis, die vanuit Toornwerd een omtrekkende beweging had gemaakt, de Schaphalsterzijl. Een paar dagen daarna, op 31 mei, deden zijn troepen een vergeefse aanval op de Winsumerzijl. Ze werden met veel verliezen teruggeslagen. Op 4 juni probeerde Tassis het opnieuw. Met 80 kanonschoten werd een deel van de schans platgeschoten; de bezetting vluchtte naar Winsum en wie zich niet op tijd uit de voeten wist te maken werd afgemaakt.

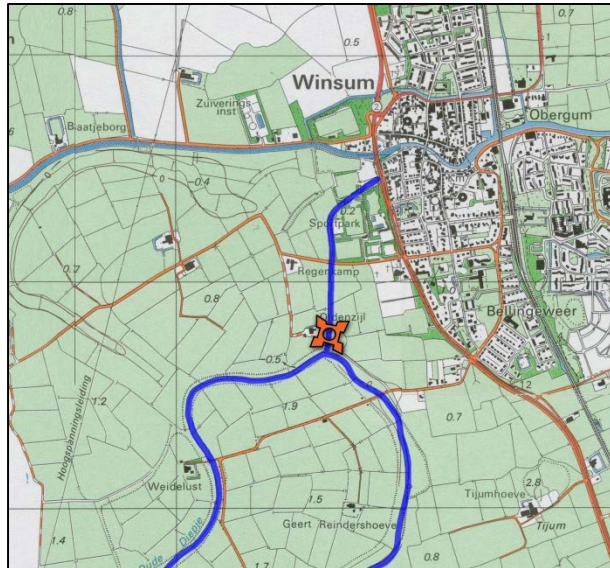
Tassis stak vervolgens vanuit het noorden het Reitdiep over en begon met 9 vendels het beleg van Aduarderzijl, dat door een Staatsgezind vendel onder bevel van de edelman Schelto Jarges werd verdedigd. De regeringstroepen namen de sterkte op 6 juni 1581. Ze waren zo gebeten op de Staatsen dat ze zelfs de zieken en gewonden afmaakten. Volgens de

⁷⁶ Guus Frumau, 'Zestiende-eeuwse graffiti in Tinallinge: sporen van een bloedige periode uit de geschiedenis van de Ommelanden', in: *Infobulletin Winshem* 17 (2013), nr. 2, pp. 2-6, en dezelfde, 'Sporen van een bloedige periode uit de geschiedenis van de Ommelanden: zestiende-eeuwse graffiti in Tinallinge', in *Groninger kerken* 30 (2013) nr. 1, pp. 6-10.

verhalen waren er twee overlevenden. Overste Tassis raakte zelf gewond aan het gezicht en moest voor behandeling naar Groningen.

Nienoord had toen alleen nog Winsum en Warffum.

Ondertussen was in Groningen het bericht ontvangen dat er versterkingen onderweg waren: Staatse troepen vanuit Holland waren in Lemmer aangekomen, Verdugo was met een leger de Rijn overgestoken.

De Staatse schans bij de Winsumerzijl

De volgende dag, 7 juni 1581, vertrok Rennenberg met zijn zuster vanuit Groningen naar Wetsinge; het grootste deel van de Groninger Raad besloot hem de volgende morgen vroeg achterna te reizen. De Groningers wantrouwden Rennenberg en roken onraad. Had de stadhouder in het verleden geen sympathie voor de Ommelanders getoond? De kans bestond dat Rennenberg en de leiders van de opstandige Ommelanders het op een akkoordje zouden gooien en dat de Stad dan aan het kortste einde zou trekken. Om die reden wilden de Groningers de volgende dag zelf deelnemen aan de besprekingen die in Wetsinge zouden worden gehouden.

Diezelfde avond echter ontving Rennenberg in Wetsinge enkele gijzelaars uit het Staatse kamp. Ze werden daar met veel drank onthaald. Nienoord had eerder die dag al aangegeven te willen onderhandelen. Hij wilde echter alleen met Tassis praten, niet met Rennenberg. Deze stemde ermee in dat het zou gaan zoals Ewsum wilde. Waarschijnlijk vond Wigbold van Ewsum het beneden zijn waardigheid om met een verrader te spreken. Hij had liever van doen met een echte vijand, zoals Tassis.

De volgende dag, op 8 juni 1581, is volgens plan in alle vroegte (om 4 uur 's morgens) een zware delegatie vanuit Groningen naar Wetsinge vertrokken. Luitenant-stadhouder dr. Johan de Mepsche en vier Hoofdmannen gingen er samen met de raadsheren heen. Het doel van de Groningers was om 'int parlementeren mit den viant in Wijnsum inrhedich to sijn ende tbehindern dat Wigbolt van Ewsum ende de lantsaten neet gestedet mucht worden uth der schantse aldaer vrij to passeren, dan gevenckelick in Groeningen in versekertheyt gestelt worden, updat binnen corts geen nije krijch van den selven Ewsum untstaen mucht'.⁷⁷

⁷⁷ Stadsrekening over 1581 (GrA T2100-7.40) fol. 366.

Ze wilden dus als adviseurs bij de onderhandelingen betrokken worden om te voorkomen dat Van Ewsum en de Ommelanders vrijelijk uit de schans zouden mogen trekken. De kopstukken zouden gearresteerd moeten worden en naar Groningen gebracht, opdat Van Ewsum niet binnen korte tijd opnieuw een oorlog zou kunnen beginnen.

De Groningers kwamen echter te laat. Toen ze arriveerden waren de onderhandelingen, die op de Winsumerzijl werden gevoerd, al beëindigd en de handtekeningen waren gezet. Volgens de gemaakte afspraken mochten de rebellen, hun aanvoerder inclusief, vrij vertrekken.

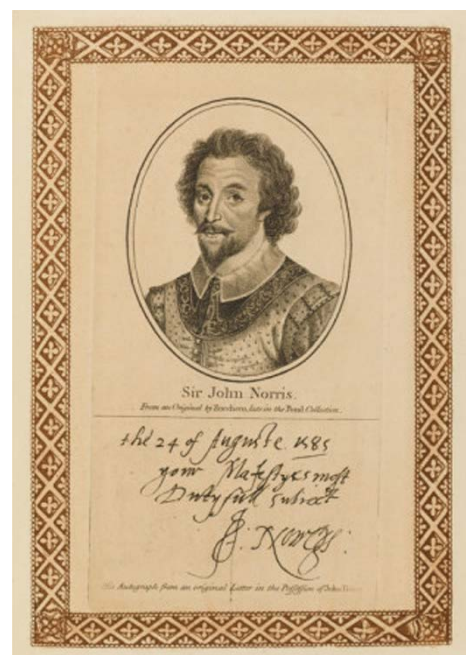
Vanuit militair oogpunt was de snelle overgave van Winsum voor beide partijen bijzonder welkom. De koninklijke legerleiding wilde zo min mogelijk verliezen lijden; bovendien waren er berichten dat er voor de Staatsgezinden hulp in aantocht was in de vorm van een Engelse strijdmacht onder bevel van John Norris.

Sir John Norris (c. 1547-1597)

Terwijl Verdugo in Kerpen met tegenslag kampte, arriveerde John Norris aan het hoofd van Schotse en Engelse hulptroepen in Friesland.

Norris was al sinds 1577 actief in de Nederlanden. Hij had een groot aandeel in het ontzet van Steenwijk (februari 1581).

In juni 1581 kwam Norris te laat om te verhinderen dat Nienoord uit Winsum werd verdreven, maar was vroeg genoeg om de verdere opmars van de koningsgezinden in de richting van Friesland tegen te houden.

Het was ook duidelijk waarom Wigbold van Ewsum zo'n haast had gehad. Die begreep ook wel dat het hem slecht zou vergaan wanneer hij in handen van de Groningers zou vallen. Hij kon veel beter proberen tot een accoord te komen met 's Konings officieren, die natuurlijk niet zo'n haat tegen de Ommelander leiders koesterden als de Groningers.

Uit onvrede over de gang van zaken hebben de Groningers enkele maanden later bij de nieuwe opperbevelhebber, Francisco Verdugo, over Tassis geklaagd. Naar aanleiding daarvan is een gerechtelijk onderzoek ingesteld naar de gang van zaken bij de verovering van Winsum. De getuigen die later werden gehoord, allen officieren in het koninklijke leger, verklaarden dat haast geboden was, omdat het gerucht ging dat er ontzet onderweg was.

Overeenkomstig het akkoord mocht Wigbold van Ewsum met zijn soldaten Winsum als vrij man verlaten. Hij trok zich terug naar Dokkum. Winsum is vervolgens geheel geplunderd door de Groningers en de soldaten; 11 Staatse vendels en vijf stukken geschut zijn buitgemaakt en naar Groningen overgebracht. Op 18 juni 1581 werden de poorten van Winsum naar de stad gehaald.

Toen de koninklijke soldaten klaar waren met plunderen en feestvieren, trokken ze via een schipbrug, die de stedelingen bij Winsum hadden laten leggen, naar Friesland om de vijand daar te bestrijden. Het stadsbestuur schreef in een brief: 'de vijand is nu "(Godt loff)" geheel uit de Ommelanden verjaagd'.⁷⁸

Een week na de verovering van Winsum was vanuit de Groninger burgerij bij het stadsbestuur aangedrongen op de algehele sloop van Winsum. Degenen die met het voorstel kwamen hadden op 15 november 1580 al gewaarschuwd voor de aankomst van de vijand. Ze hadden gelijk gekregen. Nienoord was na het mislukte beleg van Steenwijk inderdaad teruggekomen en had het opnieuw geprobeerd. De verontruste Groningers wilden 'wijder quaet' in de toekomst voorkomen.

Het stadsbestuur zal weinig moeite hebben gehad met het idee Winsum compleet te verwoesten, maar was bang daarmee de woede van de koninklijke regering over zich af te roepen. Het besloot daarom de zaak aan gouverneur-generaal Parma voor te leggen. Burgemeesters en Raad droegen hun syndicus Johan de Gouda – die aan het Hof in de buurt van Doornik vertoefde – schriftelijk op bij Parma te bewerken dat Winsum en Obergum met de grond gelijk gemaakt zouden mogen worden.

'U weet hoe gevaarlijk Winsum is voor Stad en Lande en hoe gunstig de plaats is voor de vijand. Men kan er van alle kanten gemakkelijk met schepen komen. Het is tot nu toe hun roofnest geweest, zoals dat in 1579 ook het geval was.

Ze hadden het over "het dorp Groningen en de stad Winsum". Dat is vanzelfsprekend in strijd met de wil van God, maar desondanks hebben ze met het oog daarop al wel poorten, een waag en zelfs ten dele wallen gemaakt. Een van de poorten noemden ze "seer calumnieselick ende schandaleuselijck" "Malcontentenpoort", de andere "Blauwvingerpoort". Dat is ook voor de koning een belediging.

De huizen daar zijn allemaal al geplunderd en verwoest. De bewoners zijn met de vijand weggetrokken, de mooie huizen en dorpen in de omgeving zijn verwoest en verlaten.

De mensen durven daarheen ook niet weer terug te keren en hun huizen te herbouwen, zolang Winsum en Obergum niet geheel en al zijn geslecht.

Dringt er daarom bij Parma op aan dat "de voerbenoemde haetlijcke ende seer schadelijcke plaets Wijnsom Obergum moege voertan als nu rhede beghindt, geheel ende all ruijneert, verneelt ende slicht gemaect worden". Dan heeft de vijand geen bolwerk meer tegen de stad en kunnen de goede plattelanders weer in rust daar in de buurt wonen. De hele burgerij vraagt hierom.'⁷⁹

Om kort te gaan: in juli kon het stadsbestuur het volk niet langer in toom houden. Nog voordat er bericht van Parma kon zijn gekomen, rukten enkele burgervendels uit en legden Winsum volledig in de as.

Nog jaren lang zouden er bouwmaterialen, afkomstig van de gesloopte huizen, naar Groningen worden gebracht om hergebruikt te worden. Zo zijn stenen van de borgen gebruikt voor het verlaatmeestershuis dat in 1587 bij Stootshorn is gebouwd.⁸⁰

⁷⁸ Missivenprotocol Julsing I (GrA T2100-17.1) 108 (13 juni 1581).

⁷⁹ Missivenprotocol Altling II (GrA T2100-16.3) 211-212 (18 juni 1581).

⁸⁰ Stadsrekening over 1587 (GrA T 2100-7.46) 356.

Winsum en de Winsumerzijl speelden na 1581 geen rol van betekenis meer in de strijd tussen koningsgezinden en rebellen. Wel werd in september 1588 het idee geopperd om in Winsum of daar in de buurt een schans te leggen. De reden daarvoor was, dat kleine Staatse strijdgroepen vanaf zee invallen deden en de dorpen op het Hogeland brandschatten en gijzelaars maakten. Ze namen hun gevangenen mee naar hun bases, zoals Niezijl, Oostmahorn of Dokkum, en vroegen voor hun vrijlating hoge bedragen als losgeld ('rantsoen'). Op die manier financierden de Staatsen hun eigen oorlog. Om de 'uitvoer' van gevangenen te beletten dacht men er in Groningen goed aan te doen om op plaatsen waar de Staatsen met hun boten konden komen een steunpunt te maken. Daarvoor kwamen plekken als de Winsumerzijl, Schaphalsterzijl en Schouwerzijl in aanmerking. Het plan werd niet ten uitvoer gelegd, maar wel werd besloten een detachement soldaten in Winsum te leggen.⁸¹

Twee jaar later werd aan koningsgezinde zijde gesproken over de verbetering van de steunpunten in Winsumerzijl en Onderwierum of Onderdendam, waar ook troepen moesten worden gelegd. De bedoeling was te verhinderen dat rondtrekkende Staatse soldaten het vee uit de weiden stalen en wegvoerden.⁸² Ook op andere plaatsen, zoals Noorderhoogebrug, Selwerd, Schouwerzijl, den Hoorn en Abelstok moesten steunpunten worden gemaakt en bezet.

Belegering van Groningen (22 mei – 23 juli 1594)

(GrA T1536-4629)

In juni 1591 hebben de Staatsen een groot aantal schansen in Groningerland veroverd. daaronder was ook Winsumerzijl, dat ze in 1593 wilden versterken. In de nazomer van 1593 slaagde Verdugo er nog in een flink aantal van de Staatse bases te heroveren, maar dit succes duurde niet lang. De Spanjaard kreeg onvoldoende steun van de regering in Brussel, zijn offensief liep vast en zijn leger desintegreerde toen hij het door de Staatsen bezette Coevorden wilde heroveren (winter 1593-1594).

⁸¹ Verbaal Hammonius I (GrA T2100-1.1) 62-62v (27 september 1588).

⁸² Verbaal Hammonius II (GrA T2100-1.2) 117-117v (25 september 1590).

Zoals we allemaal weten is de 'schansenkrijg' in 1594 uitgelopen op de val van Groningen. Filips II had zich vertild aan een oorlog tegen veel te veel vijanden tegelijk. Terwijl de koninklijke regering in Brussel steeds gezag verloor, vermalen als ze werd tussen de eisen van de koning en geldtekort, groeide de kwaliteit van het Staatse leger en de bestuurlijke organisatie die het op de been hield.

Met de aansluiting van Groningen brak voor dit gewest een nieuwe tijd aan waarin veel van het oude verdween. Eén ding echter bleef: de vijandschap tussen de Stadgers en de Ommelander heren. Wat dat aangaat maakte het geen verschil dat de katholieke stadsbestuurders plaats hadden moeten maken voor gereformeerde heren.

